

શ્રી પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાળા–૧૪

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના

ત્રણ રત્નો

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

णाणगुणेण विहीणा एयं तु पयं बहूवि ण लहंति ।
तं गिण्ह णियदमेदं जदि इच्छसि कम्मपरिमोक्खं ॥

"આત્માનુભવરૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના ગમે તેવાં તપાદિ કરવાથી એ પરમપદ ઘણાય મેળવી શકતા નથી. તો જો કર્મબંધનમાંથી મુક્તિ જોઈતી હોય, તો તેનો જ સ્વીકાર કર" [સમય૦ ૨૦૫]

શ્રી જૈનસાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
c/o નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ

પ્રકાશક ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ
મંત્રી શ્રી જૈનસાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી સન ૧૯૩૭

આઠ આના

મુદ્રક જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્‌ઘાત

ખંડ ૧ લો

વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુ

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રકરણ ૨ જું

પ્રકરણ ૩ જું

પ્રકરણ ૪ થું

પ્રકરણ ૫ મું

ખંડ ૨ જો

પારમાર્થિક દૃષ્ટિબિંદુ

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રકરણ ૨ જું

પ્રકરણ ૩ જું

સૂચના

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામા શ્રીપરમશ્રુતપ્રભાવક મડળે પ્રસિદ્ધ કરેલ 'સમયસાર,' 'પ્રવચનસાર' અને 'પચાસ્તિકાય' પુસ્તકોની આવૃત્તિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે અનુવાદમા ફકરાને અતે જે શ્લોકસખ્યા મૂકેલી છે, તે પણ તે આવૃત્તિઓ પ્રમાણે જ છે

આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત તૈયાર કરવામા, તથા પાનની નીચે આપેલી નોંધો તૈયાર કરવામા પ્રો. ઉપાધ્યેની 'પ્રવચનસાર'ની પ્રસ્તાવનાનો તથા પડિત સુખલાલજીકૃત 'તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર'ના અનુવાદનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ કરેલો છે તેથી તેમા ચર્ચેલા મુદ્દાઓની વધુ વિગત માટે વાચકને તે પુસ્તકો જોવા ભલામણ છે

ઉપોદ્ઘાતમા જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકુદકુદાચાર્યે પોતાના ત્રણે ગ્રથોમા એમ સ્વીકારી લીધેલુ છે કે, વાચક જૈન પરિભાષા તથા સિદ્ધાંતોથી પૂરેપૂરો માહિતગાર છે તેમનો મુદ્દો વાચકને પ્રાથમિક જૈન પારભાષા કે સિદ્ધાતોથી માહિતગાર કરવાનો નથી, પરતુ જૈન સિદ્ધાતના અતિમ મુદ્દાઓ ચર્ચવાનો છે આ અનુવાદમા અજૈન વાચકને કે જૈન સિદ્ધાતના શરૂઆતના અભ્યાસીને મદદગાર થાય તેવા વિગતવાર ટિપ્પણો કે નોંધો આપવી અશક્ય લાગવાથી, તેવા વાચકને આ પુસ્તક શરૂ કરતા પહેલા આ માળામા પ્રસિદ્ધ થયેલ 'ભગવાન મહાવીરનો અતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક જોઈ જવા અથવા સાથે રાખવા ભલામણ છે

ઉપોદ્‌ઘાત

૧ પ્રાસ્તાવિક

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

દિગંબર પરંપરામાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન

'મહાવીર ભગવાન મંગળરૂપ છે, ગણધર ગૌતમ મંગળરૂપ છે, આર્ય કુન્દકુન્દાચાર્ય મંગળરૂપ છે અને જૈનધર્મ મંગળરૂપ છે"

શાસ્ત્રનું વાચન શરૂ કરતાં પહેલાં દરેક પાઠી મંગળાચરણમાં ઉપરનો શ્લોક બોલે છે; તે ઉપરથી જણાશે કે કુંદકુંદાચાર્યનું જૈન પરંપરામાં, ખાસ કરીને દિગંબર સંપ્રદાયમાં કેટલું સન્માન છે. મહાવીર ભગવાન અને ગૌતમ પછી તરત જ તેમનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવડાવવામાં ગૌરવ માને છે. પછીના ઘણા લેખકોને તેમના ગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા મળી છે, અને ટીકાકારો તો તેમના ગ્રંથોમાંથી થોકબંધ અવતરણો

ગણે છે. પંચાસ્તિકાય, 'પ્રવચનસાર' અને 'સમયસાર' એ નામના તેમના ત્રણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો 'નાટકત્રય' કે 'પ્રાભૃતત્રય' કહેવાય છે, અને વેદાંતીઓના 'પ્રસ્થાનત્રય' (ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતા) જેવું જ સ્થાન દિગંબર પરંપરામાં ભોગવે છે.

દિગંબર સંપ્રદાયનું મુખ્ય ધામ દક્ષિણ દેશ ગણાય. આધુનિક સમયમાં ગુજરાત તરફ જૈન તેમજ જૈનેતરને દિગંબર સંપ્રદાયના પુસ્તકોનો વ્યાપક પરિચય કરાવવાનું માન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ઘટે છે. તે પોતે દિગંબર સંપ્રદાયના ન હતા; પરંતુ તેમણે સ્થાપેલા પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળે હિંદી અનુવાદો સાથે ઘણા દિગંબર ગ્રંથોને પ્રકાશિત કર્યા છે; અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ન જાણનારો પણ તે ગ્રંથોનો પરિચય કરી શકે એવો માર્ગ સુગમ બન્યો છે. આ ગ્રંથમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના ઉપરના ત્રણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો સારાનુવાદ એકત્રિતરૂપે આપવાનો પ્રયત્ન છે.

દિગંબર સંપ્રદાય અહીંથી આગળ વધતા પહેલાં દિગંબર સંપ્રદાય અને તેની શરૂઆતના ઇતિહાસ વિષે થોડી માહિતી મેળવી લઈએ.*

મહાવીર ભગવાનના નિર્વાણ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭) પછી આચાર્યપરંપરામાં સાતમા આવેલા શ્રી સંભૂતિવિજયના મૃત્યુ બાદ તેમના ગુરુભાઈ ભદ્રબાહુ આચાર્ય થયા. તેમનો સમય મહાવીર પછી ૧૭૦ વર્ષ એટલે

* વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક ઉપોદ્ઘાત પા. ૧-૧

કે ઈ સ પૂર્વે ૨૯૭નો ગણાય છે તે અરમામા અશોકનો પિતામહ ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય મગધની રાજગાદીએ હતો તેના રાજ્યકાળમા મગધમા બાર વર્ષનો કારમો દુકાળ પડ્યો તે વખતે ત્યા મોટા સાધુસઘનુ ધારણપોષણ સહેલાઈથી નહિ થઈ શકે એમ માની, ભદ્રબાહુ કેટલાક અનુયાયીઓને લઈને દક્ષિણમા કર્ણાટ દેશમા ચાલ્યા ગયા આ બનાવ દક્ષિણમા જૈનધર્મના પ્રચારનુ તેમજ જૈનસઘના દિગબર–શ્વેતાબર એવા બે વિભાગોનુ કારણ થયો મગધમા બાકી રહેલા સાધુઓના નાયક સ્થૂલભદ્ર બન્યા બાર વર્ષ જેટલા એ લાબા ગાળામા ઉત્તરમા રહેલા અને દક્ષિણમા ગયેના સઘોના આચારવિચારમા તફાવત પડી ગયો એમ કહેવાય છે કે, દુકાળના વખતમા ઉત્તરમા રહેલા સાધુઓને પોતાના ઘણા કઠોર આચાર–નિયમોનો ત્યાગ કરવો પડ્યો એમ પણ કહેવાય છે કે, દક્ષિણમા ચાલ્યા જનારા સાધુઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દુકાળના કારમા વખતમા પોતાના વ્રત નિયમોનો ભગ ન થાય એ જ હતો એટલે, દક્ષિણમા જનારા સાધુઓ નગ્નત્વ વગેરે આચારોને બરાબર સાચવી શક્યા, જ્યારે ઉત્તરમા રહેનારાઓને સ્થળ–કાળને અનુસરી શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાની છૂટ લેવી પડી આ વસ્તુ દિગબર (દિશારૂપી વસ્ત્રવાળા એટલે કે નગ્ન) અને શ્વેતાબર (સફેદ વસ્ત્રવાળા) એવા બે વિભાગોનુ મુખ્ય કારણ બની એમ કહી શકાય એવા બે સ્પષ્ટ વિભાગો તો પાછીથી વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના સમયમા (ઈ સ પૂર્વે ૭૯ કે ૮૨મા) પડ્યા એમ કહેવાય છે જો કે, એવો કાઈક વિરોધ જૈનસઘમા પહેલેથી જ ચાલતો આવ્યો હતો

એમ પણ કહેવું જોઈએ કે, મહાવીર પહેલાના તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ વસ્ત્રો પહેરતા હતા જ્યારે મહાવીરે વસ્ત્રો ન પહેરવાનો નિયમ દાખલ કર્યો હતો એ બે સંઘો મહાવીરના વખતમાં નહિ તો તેમની પછી તેમના શિષ્ય ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિના વખતમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા હતા એવો ઉલ્લેખ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં જ* મળે છે

ગમે તેમ હો ઉત્તરમાં રહેલાઓએ સ્થૂલભદ્રના વખતમાં જ પાટલિપુત્રમાં એકઠા મળી, દુકાળના વખતમાં લુપ્ત થવા લાગેલા જ્ઞાનને જે આગમગ્રંથો એકત્રિત કર્યાં તેમને દક્ષિણમાં ગયેલાઓએ પ્રમાણભૂત માનવા ના પાડી અને ઠરાવ્યું કે જૈન ધર્મના આગમગ્રંથો દુકાળના વખતમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે

એ પ્રમાણે આગમગ્રંથો વિનાના બનેલા દિગંબર સંઘને સૌથી પ્રથમ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રીય ગ્રંથો આપનાર પુરુષ, તે આપણું રત્નત્રયના કર્તા શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય તે ક્યારે થયા અને કયા સમયમાં થઈ ગયા તે હવે આપણે જોઈએ

૨ શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય

દંતકથાઓ શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય વિષે આપણને જે દંતકથાઓ મળે છે તે બધી દંતકથાઓ કુંદકુંદાચાર્યના સમય બાદ ઘણે પછીને સમયે લખાયેલી હોવાથી તેમના ઉપર સ્વતંત્ર રીતે કશો આધાર રાખી શકાય તેમ નથી

* જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા ૧૩૧-૮

૧ 'ભરતખંડના દક્ષિણ દેશમાં પિદથનાડ જિલ્લામાં આવેલા કુરુમરાઈ શહેરમાં કરમુણ્ડ નામનો શ્રીમંત વેપારી પોતાની પત્ની શ્રીમતી સાથે રહેતો હતો તેને ત્યાં મતિવરન્ નામનો એક ભરવાડ છોકરો રહેતો હતો, અને તેમના ઢોર સંભાળતો હતો એક દિવસ તે છોકરાએ જોયું કે, દાવાનળ સળગવાથી આખું વન બળી ગયું છે, પરંતુ વચમાં થોડાં ઝાડ લીલાં રહ્યાં છે તપાસ કરતાં તો માલૂમ પડ્યું કે, ત્યાં કોઈ સાધુનું રહેઠાણ હતું અને તેમાં આગમોથી ભરેલી એક પેટી હતી તેણે માન્યું કે, એ શાસ્ત્રગ્રંથોની હાજરીથી જ તેટલો ભાગ દાવાનળમાં સળગી ન જતાં લીલો રહ્યો તે ગ્રંથોને તે પોતાને ત્યાં લઈ ગયો, અને કાળજીથી તેમનું પૂજન કરવા લાગ્યો એક દિવસ એક સાધુ પેલા વેપારીને ત્યાં ભિક્ષા માટે આવ્યો શેઠે સાધુને અન્નદાન આપ્યું પેલા છોકરાએ પણ પેલા શાસ્ત્રગ્રંથો દાન તરીકે તેને આપ્યા સાધુએ શેઠ તેમજ નોકર બંનેને આશીર્વાદ આપ્યા શેઠને પુત્ર ન હતો થોડા સમય બાદ પેલો ભરવાડ છોકરો મરીને તે જ શેઠને ત્યાં પુત્ર તરીકે જન્મ્યો મોટો થતાં તે છોકરો કુંદકુંદાચાર્ય નામનો મહાન આચાર્ય થયો શાસ્ત્રદાનનો આવો મહિમા છે'*

---

* આ દંતકથા પ્રો ચક્રવર્તીએ 'પંચાસ્તિકાય' ગ્રંથની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં આપી છે ત્યાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, 'પુણ્યાસ્રવ કથા ગ્રંથમાં શાસ્ત્રદાનના દાખલા તરીકે આ કથા આપી છે તેમણે જણાવેલો એ 'પુણ્યાસ્રવ-કથા' ગ્રંથ કયો તે નક્કી કરી શકાતું નથી નાગરાજે (ઈ સ ૧૩૩૧) 'પુણ્યાસ્રવ

૨ પંડિત પ્રેમી 'જ્ઞાનપ્રબોધ' નામના ગ્રંથને આધારે આ પ્રમાણે કથા ટાંકે છે[1] માલવામાં બારાપુર નગરમાં કુમુદચંદ્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની રાણીનું નામ કુમુદચંદ્રિકા હતું તેના રાજ્યમાં કુંદશ્રેષ્ઠી નામનો વેપારી પોતાની કુંદલતા નામની સ્ત્રી સાથે રહેતો હતો તેના પુત્રનું નામ કુંદકુંદ હતું એક દિવસ જિનચંદ્ર નામના આચાર્યનો ઉપદેશ ૧૧ વર્ષના કુંદકુંદના સાંભળવામાં આવતાં તેના ઉપર એની એવી અસર થઈ કે, તે તેમનો શિષ્ય થઈ તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો થોડા જ સમયમાં કુંદકુંદ જિનચંદ્રના બીજા શિષ્યોથી આગળ વધી આવ્યો અને ૩૩મે વર્ષે તો તેને આચાર્યપદવી મળી ધ્યાનાદિમાં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યે એટલી પ્રગતિ સાધી હતી કે એક વખત કાંઈ શંકા પડતાં તેમણે વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલા શ્રીમંધરસ્વામીનું એટલી ઉત્કટતાથી ચિંતન કર્યું કે શ્રીમંધરસ્વામી સભામાં બેઠા હોવા છતાં, અધવચ બોલી ઊઠ્યા કે, सद्धर्मवृद्धिरस्तु । સભાના લોકોને સમજ ન પડી કે, સ્વામીએ અધવચ આ વાક્ય શાના જવાબમાં કહ્યું એટલે સ્વામીએ સભાજનોને કુંદકુંદાચાર્ય વિષે વાત કરી પછી બે ચારણ સંતો, જેઓ પૂર્વજન્મમાં કુંદકુંદાચાર્યના મિત્રો હતા તેઓ

નામના સંસ્કૃત ગ્રંથનું કાનડીમાં ભાષાંતર કર્યું છે એમ પોતાના અનુવાદમાં જણાવ્યું છે પરંતુ તેના ઉપરથી શક સં ૧૭૩ માં થયેલા મરાઠી ભાષાંતરમાં આ કથા નથી. વિશેષનામોની જોડણી વગેરે ઉપરથી એમ લાગે છે કે, પ્રો. ચક્રવર્તી પાસે કોઈ તામિલ ભાષાનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ.

૧ જૈન હિતૈષી પુ૦ ૧૦, પા ૩૬૯ ઇ૦

કુન્કુન્દાચાર્યને ભરતક્ષેત્રમાથી આકાશમાર્ગે વિદેહક્ષેત્રમા લઈ આવ્યા ત્યા કુન્દકુન્દાચાર્ય એક અઠવાડિયુ રહ્યા, અને પોતાની બધી શકાઓનું સમાધાન મેળવ્યુ પછી તે તીર્થયાત્રા કરતા કરતા ભરતક્ષેત્રમા પાછા આવ્યા તેમના ઉપદેશથી સાતસો સ્ત્રીપુરુષોએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી ચોડો સમય બાદ તેમને શ્વેતાબરો સાથે ગિરનાર પર્વત ઉપર વિવાદ થયો અને તેમણે ત્યાની બ્રાહ્મી દેવતા પાસે કબૂલ કરાવ્યુ કે, દિગબરોનો મત જ સાચો છે

આ બધી દતકથાઓમા માતપિતાના નામો તથા નિવાસસ્થાનની બાબતમા ચોખ્ખો મતભેદ છે બીજી દતકથામા માતાપિતાના સમાન અક્ષરના જે નામો છે, તે સહેજે શકા ઉપજાવે તેવા છે કુન્દકુન્દાચાર્ય વિદેહક્ષેત્રમા ગયાની વાતનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ વિ સ ૯૯૦મા થઈ ગયેલા દેવસેને 'દર્શનસાર' ગ્રથમા કર્યો છે 'પચાસ્તિકાય'ની ટીકામા જયસેન જણાવે છે કે, દતકથા (પ્રસિદ્ધ-કથા-ન્યાય) મુજબ કુન્કુન્દાચાર્ય પૂર્વ વિદેહમા જાતે ગયા હતા અને શ્રીમધરસ્વામી પાસેથી વિદ્યા શીખી લાવ્યા હતા શ્રવણ બેલગોળના શિલાલેખો કે જેમનો મોટો ભાગ ૧૨મા સૈકાનો છે, તેમા પણ કુન્દકુન્દાચાર્ય હવામા અધ્ધર ચાલી શકતા હતા એવો ઉલ્લેખ છે

શ્વેતાબરો સાથે ગિરનાર ઉપર થયેલા ઝઘડાનો ઉલ્લેખ શુભચદ્ર (ઈ સ ૧૫૧૬-૫૬) પોતાના 'પાડવ પુરાણ'મા કરે છે, અને એક ગુર્વાવલીમા[1] પણ તે બાબતનો ઉલ્લેખ છે

---

૧ જુઓ જૈનહિતૈષી પુ ૧૦, પા ૩૬૨

એટલું તો નક્કી કે ગમે તે કથાઓ આપણને શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય વિષે ઐતિહાસિક કહી શકાય તેવી કશી માહિતી આપતી નથી. જે કાંઈ તેવી થોડી માહિતી તેમાં છે, તેમાં પણ ગમે તે કથાઓ વચ્ચે મતભેદ છે. બાકીની હવામાં ઊડતી અને શ્રીમંધરસ્વામીની મુલાકાતની હકીકત શા ખાસ ઉપયોગની નથી. એટલે હવે આપણે બીજા આધારભૂત કહી શકાય તેવા ગ્રંથોએ તેમની માહિતી માટે તપાસ કરીએ.

ભદ્રબાહુના શિષ્ય? કુંદકુંદાચાર્ય પોતે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાના વિષે ખાસ માહિતી આપી નથી. બારસ અણુવેક્ખા ગ્રંથો અને તે પોતાનું નામ આપે છે. અને 'બોધપ્રાભૃત' ગ્રંથને અંતે તે પોતાને 'દ્વાદશ અંગગ્રંથોના જ્ઞાતા તથા ચૌદ પૂર્વોનો વિપુલ પ્રચાર કરનારા ગમકગુરુ શ્રુતજ્ઞાની ભગવાન ભદ્રબાહુના શિષ્ય' તરીકે જણાવે છે. બોધપ્રાભૃતમાંની આ ગાથા ઉપર શ્રુતસાગરે (૧૫મા સૈકાને અંતે) ગ્રંથ કરી નથી. એટલે એ ગાથાને પ્રક્ષિપ્ત ગણવાનું અત્યારે આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી. દિગંબરોની પટ્ટાવલીમાં બે ભદ્રબાહુ આવે છે. બીજા ભદ્રબાહુ મહાવીર પછી ૫૮૯–૬૧૨ વર્ષે એટલે કે ઈ. સ. ૬૨–૮૫ માં થઈ ગયા. પરંતુ તેમને બાર અંગ અને ૧૪ પૂર્વાંગોને જાણનાર કહી શકાય નહિ. કારણ કે ચાર પૂર્વગ્રંથો તો પ્રથમ ભદ્રબાહુ પછી જ લુપ્ત થયા અને તે જ છેલ્લા ચૌદ પૂર્વજ્ઞાની હતા એવી પરંપરા છે. હવે જો કુંદકુંદાચાર્ય પ્રથમ ભદ્રબાહુના શિષ્ય હોય તો તે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં થઈ ગયા એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ ઘણા

કારણો લીધે તે નિર્ણય સ્વીકારી શકાતો નથી જૈન દતકથા કે પરંપરામાં કયાય એવું પ્રમાણ મળતું નથી, કે જેથી કુન્દકુન્દાચાર્યને ભદ્રબાહુના સમકાલીન ગણી શકાય ઊલટું, જે કાઈ પરંપરાઓ ઉપલબ્ધ છે, તેઓ તો તે નિર્ણયથી જુદી પડે છે એટલે કુન્દકુન્દાચાર્યને ભદ્રબાહુના પરંપરાશિષ્ય ગણવા જોઈએ સાહિત્યમાં એવું ઘણી વાર બને પણ છે જેમકે 'ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા'ના લેખક સિદ્ધર્ષિ (ઈ સ ૯૦૬) હરિભદ્રને પોતાના 'ધર્મપ્રબોધકર ગુરુ' કહે છે પરંતુ બીજાં વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી નિશ્ચિત થઈ ગયેલું છે કે, તેઓ સમકાલીન નહોતા, કારણ કે, હરિભદ્ર તો આઠમા સૈકાની અધવચ પછીના ગાળામાં થઈ ગયા છે કુન્દકુન્દાચાર્ય પોતાને ભદ્રબાહુના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે તેનું એક કારણ આ હોઈ શકે કે, ભદ્રબાહુ જ દક્ષિણમાં ગયેલા સંઘના આગેવાન અને નેતા હતા દક્ષિણનો સંઘ તેમના મૃત્યુ બાદ, પોતાના બધા ધાર્મિક જ્ઞાનને તેમની મારફત જ પ્રાપ્ત થયેલું માને, તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી એટલે, કુન્દકુન્દાચાર્ય પણ પોતાનું બધું જ્ઞાન ભદ્રબાહુ મારફત જ પ્રાપ્ત થયેલું માનીને, પોતાને તેમના શિષ્ય માને એમ બનવા જોગ છે

કાલનિર્ણય પટ્ટાવલીઓને આધારે જૈનોમાં પરંપરાગત માન્યતા એવી છે કે, કુન્દકુન્દાચાર્ય આચાર્યપદે ઈ સ પૂર્વ ૮મા ૩૩ વર્ષની વયે આવ્યા અને બાવન વર્ષ આચાર્યપદે રહી, ૮૫ વર્ષની આસપાસમાં નિર્વાણ પામ્યા જુદી જુદી પટ્ટાવલીઓમાં વર્ષોની વિગતોમાં ફેરફાર છે જેમકે એક પટ્ટાવલીમાં તે ઈ સ ૯૨મા (વિ સ ૧૪૯)

આચાર્યપદે આ યા એમ જણા યુ છે 'વિ૰ જનમોક્ષ' મા ટીકેના એક લેખમા કુ દકુદાચાર્ય મહારાજ પછી ૭૭ મે વર્ષ એટલે કે ઈ સ ૨૪૩મા જ વ્યા (જાત) હતા એમ જણાવ્યુ છે તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ગ્રથના કર્તા ઉમા સ્વાતિ તેમના સમકાલીન હતા એમ પણ જણાવ્યુ છે પરતુ સૌથી પ્રથમ જણાવેલી પરપરા જ વધુ પ્રચલિત છે

જુ । જુદા ગ્રથો અને લેખોના પ્રમાણ ઉપ થી કુ દકુદાચાર્યનો સમય આપણે કેટલો નિશ્ચિત કરી શકીએ એ હવે જોવાનુ રહે છે સૌથી પ્રાચીન દિગબર ટીકાકાર પૂજ્યપાદ પોતાના સર્વાર્થસિદ્ધિ ગ્રથ (૨ ૨૦)મા પાચ ગાથાઓ ટાકે છે તે પાચેય એ જ ક્રમમા કુદકુદાચાર્યના 'બારસ-અણુવેક્ખા' (૨૫-૯) ગ્રથમા છે પૂજ્યપાદ પાચમા સૈકાના વચગાળામા થઈ ગયા એટલે કુદકુદાચાર્ય તે પહેલા થયેલા હોવા જોઈએ એટલુ તો નક્કી થઈ શકે પછી શક ૩૮૮ એટલે કે ઈ સ ૪૬૬ના મરકરાના તામ્રપત્રમા છ આચાર્યોના નામ છે અને તે છયે કુ દકુ દાચાયની પરપરામા (કુદકુદાન્વય) થયા હતા એમ તેમા જણાવ્યુ છે કોઈ આચાર્યનો અન્વય તેના મૃત્યુ બાદ તરત શરૂ ન થાય પણ તેને ઓછામા ઓછા ૧૦૦ વર્ષ તો લાગે જ એમ માનીએ તેમજ આ છયે આચાર્યો એક પછી એક થયા હશે એમ માનીએ, તો કુદકુદાચાયનો સમય મોડામા મોડા ત્રીજા સૈકામા આવી । ઊભો રહે કે

કે કુદાચાર્યના પચાસ્તિકાય ગ્રથની ટીકામા જયસેન (બારમા સૈકાની અધવચમા) જણાવે છે કે કુદકુદાચાર્યે તે ગ્રથ 'શિવકુમાર મહારાજ ના બોધ માટે

લખ્યો હતો તે શિવકુમાર રાજા કોણ તે બાબતમા વણા મતભેદ છે દક્ષિણના પલ્લવવશમા શિવસ્કદ નામે રાજા થઈ ગયો છે સ્કદ એટલે કે કાર્તિકેય શિવના કુમાર હતા એટલે તે બે નામો વચ્ચે ખાસ ભેદ નથી રહેતો પલ્લવોની રાજધાની કાઞ્ચીપુરમા હતી અને તેઓ વિદ્યાના અને વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા હતા તેવી તેમની ખ્યાતિ છે વળી કાઞ્ચીપુરમના શિવસ્કન્દવર્મા રાજાનુ એક દાનપત્ર મળી આવે છે, તે પ્રાકૃત ભાષામા છે અને તેની શરૂઆતમા 'સિદ્ધમ્' એવો શબ્દ છે તેથી તે રાજા જૈન હોય એવી કલ્પના કરી શકાય છે ઉપરાત, તેના દરબારની ભાષા પ્રાકૃત હતી એવુ બીજા અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય છે તેથી કુદકુદાચાર્યે તે રાજા માટે પોતાનો ગ્રથ લખ્યો હોય એમ માની શકાય પલ્લવરાજાઓની વશાવળી મળતી હોવા છતા, તેઓ કયા સમયમા થઈ ગયા તે નિશ્ચિત નથી એટલે એ તરફથી આપણને કાલનિર્ણયની બાબતમા ખાસ મદદ મળે તેમ નથી પરતુ, એટલુ તો કહી શકાય કે, કુદકુદાચાર્યનો શિષ્ય રાજા પલ્લવવશનો કોઈ રાજા હોય એમ બનવાનો વધારેમા વધારે સભવ છે

શ્રીકુદકુદાચાર્યના નામો કુદકુદાચાર્યના બીજા નામો વિષે ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે અને તે ઉપરથી તેમના કાલનિર્ણયની ચર્ચાને કાઈ ટેકો મળી શકે છે કે કેમ, તે હવે આપણે જોઈએ 'પચાસ્તિકાય'ની ટીકામા જયસેન જણાવે છે કે, કુદકુદનુ બીજુ નામ પદ્મનદી હતુ પરતુ ૧૪ મા સૈકા પછીના લખાણોમા કુદકુદાચાર્યના પાચ

નામો વાપરવામાં આવે છે જેમકે, ઈ સ ૧૩૮૬ના વિજયનગરના એક લેખમાં તેમના આ પ્રમાણે પાંચ નામ આપ્યાં છે પદ્મનંદી કુંદકુંદ વક્રગ્રીવ એલાચાર્ય અને ગૃધ્રપિચ્છ આમાંથી પદ્મનંદી એ તો કુંદકુંદાચાર્યનું બીજું નામ હતું એ વધુ ખરો નિર્વિવાદ છે તેમજ વક્રગ્રીવ અને ગૃધ્રપિચ્છ એ બે નામો તેમનાં નથી, પણ ભૂલથી તેમનાં માનવામાં આવ્યાં છે એ પણ નિર્વિવાદ છે ગૃધ્રપિચ્છ તો તત્ત્વાર્થસૂત્રના રચયિતા ઉમાસ્વાતિનું જ નામ છે અને વક્રગ્રીવાચાર્ય એ નામની જુદી વ્યક્તિ જ છે અને તેમને અને કુંદકુંદાચાર્યને કશો સંબંધ માની શકાય તેમ નથી હવે માત્ર એલાચાર્ય એ નામ જ એવું રહે છે કે જે નામ કુંદકુંદનું હતું કે નહોતું તે વિષે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી જૈન પરંપરા દક્ષિણના પ્રસિદ્ધ તામિલ ગ્રંથ કુરલના લેખક તરીકે એલાચાર્ય નામના જૈન સાધુને જણાવે છે અને તેથી કેટલાક કુંદકુંદાચાર્યને જ કુરલ ગ્રંથના લેખક માને છે કુરલગ્રંથ ઈ સ ના પહેલા સૈકામાં રચાયેલો મનાય છે * હવે જો કુંદકુંદાચાર્ય એ ગ્રંથના લેખક સિદ્ધ થાય તો તેમનો સમય પણ ઈ સ ના પહેલા સૈકામાં આવીને ઊભો રહે એટલું જરૂર કહી શકાય કે ઈસવી સનના પહેલા સૈકાના અરસામાં મહાજનો એવા હતા ખરા કે જેથી કુંદકુંદાચાર્ય જેવો સમર્થ લેખક જૈન પરિભાષા કે સિદ્ધાંત વિનાનો ધાર્મિક ગ્રંથ તામિલ ભાષામાં જ લખવા પ્રેરાય ઈ સ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં બે ભાગના

---

* જુઓ 'સ્ટડીઝ ઇન સાઉથ ઇંડિયન જૈનિઝમ' પા ૪ ઇ૦

આગમન પછી મૈસુરની આસપાસ જૈનોએ પોતાનો પગ જમાવ્યો હતો, અને એ મૈકા ગા. તેઓ વધુ દક્ષિણ સુધી પહોંચ્યા હોવા જોઈએ જૈનધર્મનો પ્રચાર આમજનતામા કરવો હોય, તો તેમની ભાષામા તેમજ તેમને ગળે ઊતરે તે રીતે તેને રજૂ કરવો જોઈએ અને જૈન આચાર્યોની એ રીત જ હતી કે, તેઓ જ્યા જાય ત્યાની સ્થાનિક ભાષામા જ પોતાના સિદ્ધાંતો ઉપદેશે તેથી તેઓએ દ્રાવિડ દેશોમા પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા તામિલ ભાષા એડી હોય તો તેમા અસભવિત જેવુ કશુ નથી કુરલની અ ર જે આર્ય લોકોના વિચારો અને સસ્કૃતિની છાપ દેખાય છે તેનો ખુલાસો પણ એ રીતે કરી શકાય છે કારણ કે, જૈનો તુરતમા જ ઉત્તર હિંદુસ્તાન એટલે કે મગધમાથી આવેલા હતા મગધના જૈનોને મગધમા પ્રચલિત રાજનીતિ અને રાજ્યશાસ્ત્રનો પરિચય હોય જ અને તેમણે પોતાના ગ્રથોમા મગધના રાજકીય સિદ્ધાતોને સામેલ કર્યા હોય એમ બનવાજોગ છે અને તેથી જ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર અને કુરલ વચ્ચે ઘણી બાબતોમા મળતાપણુ જોવામા આવે છે

આટલી લાબી ચર્ચા પછી આપણે કુ કુ ાચાર્યના કાળનિર્ણયની બાબતમા એટલુ નક્કી કરી શક્યા છે, પ ાવલીઓની પ્રાચીન પરપરા તેમને ઈ સ પૂર્વેના પહેલા સૈ ાની અવધચ કે ઈ સ ના પહેલા સૈકાની અધવચ મૂકે છે મર્કરના તામ્રપટ ઉપરથી તેમનો સમય મોડામા મોડા ત્રીજા સૈકાની અધવચ સિદ્ધ થાય છે અને જો તે અને કુરલ ગ્રથના લેખક એલાચાર્ય એક જ વ્યક્તિ હોય, તો

ઈ સ ની શરૂઆતના અરસામા કુ કુ ાચાય થઈ ગયા, એમ માનવાને આપણી પરતા કારણો મળી રહે છે

૩ શ્રીકુ દકુ દાચાર્યના ગ્ર થો

કુન્દકુન્દાચાર્યને નામે અનેક ગ્ર થો ચડેના છે તેમાના ઘણાના તો માત્ર નામ જ ઉપલબ્ધ છે, અને બાકીના પણ જે કુદકુદાચાર્યના કહેવાય છે, તેમા મોટે ભાગે તો ભાગ્યે જ કુદકુદાચાર્યે પોતાના નામનો લેખક તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો હોય છે કેટલાક ગ્ર થોને તો ટીકાકારના કહેવાથી જ કુન્દકુન્દાચાર્યના માનવા પડે છે અને બાકીના વિષે તો એટલું જ કહી શકાય છે કે, એ ગ્રથ કુદકુદાચાર્યના છે એવી પર પરા છે પછીના ઘણા લેખકોએ પોતાના ગ્ર થો કુન્દકુન્દાચાર્યને નામે ચડાવી દીધા હોય, એમ પણ બનવાનો પૂરતો સભવ છે એ સ્થિતિમા આપણી પાસે તો એક જ માર્ગ રહે છે કે, કોઈ ગ્રથની બાબતમા પરપરામા વિરોધ હોય કે બીજો કોઈ લેખક તે ગ્રથને પોતાની કૃતિ જણાવતો હોય, તો તે ગ્રથને શકાસ્પદ માનવો *

૧ ૮૪ પાહુડો કુદકુદાચાર્યે ૮૪ પાહુડ ગ્રથો લખ્યા હતા એમ કહેવાય છે પાહુડ

---

* એવા ગ્ર થો તે ષટ્ખ ડાગમ ટીકા તથા મૂલાચાર છે ષટ્ખડાગમ ટીકા કુદકુદના શિષ્ય કુદકીર્તિએ લખી છે એમ શ્રુતાવતારમા વિબુધ શ્રીધર કહે છે ઉપરાત તે અત્યારે તો અપ્રાપ્ય છે અને મૂલાચારનો ટીકાકાર વસુનન્દી જ તે ગ્રથ વટ્ટકેરનો છે એમ જણાવે છે એટલે એ બને ગ્રથોને શકાસ્પદ માન્યા છે

(પ્રાભૃત) એટલે પ્રકરણ જે કોઈ પાહુડો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તે ગ્રંથો જુદા જુદા વિષયો ઉપર નાના નાના પ્રકરણો જેવા હશે કુંદકુંદાચાર્યના વખતમાં દક્ષિણના જૈનસંઘને જ્યારે પોતાના આચારવિચાર માટે શાસ્ત્રગ્રંથોની જરૂર ઊભી થઈ હશે, ત્યારે કુંદકુંદાચાર્ય જેવાએ, પોતે ગુરુપરંપરાથી જે કાંઈ સાંભળ્યું કે મેળવ્યું હશે તેને ગ્રંથબદ્ધ કરી આપવાની જરૂર પડી હશે જો કે અત્યારે તો તે ૮૪ પાહુડોમાંથી બધાનાં નામ પણ મળતાં નથી

૨ દશ (ભક્તિ) ભક્તિઓ — આ દશમાંથી આઠ 'ભક્તિઓ'ની પ્રત મળે છે અને બાકીનીનાં તો અંતિમ પ્રાકૃત ફકરાઓ જ મળે છે તેમાં તીર્થંકર, સિદ્ધ, અનગાર, આચાર્ય, પંચપરમેષ્ઠી વગેરેની સ્તુતિ છે તેમાં જે ગદ્ય ફકરાઓ છે, તે શ્વેતાંબરોના આગમગ્રંથો 'પ્રતિક્રમણસૂત્ર' અને 'આવશ્યકસૂત્ર' તથા પંચસુત્ત'માં મળતા આવે છે તેથી, એ ભક્તિઓમાંનો મોટો ભાગ દિગંબર–શ્વેતાંબર ભાગલાઓ પડતા પહેલાંનો હોવો જોઈએ, અને દિગંબરો તેમજ શ્વેતાંબરો બંનેએ સ્વતંત્ર રીતે તેને સંઘર્યો હોવો જોઈએ એમ બનું શકય છે કે, પરંપરાથી આવેલા ગદ્ય ભાગોની સમજૂતી કે વિવરણ આપવા કુંદકુંદાચાર્યે પદ્ય ભાગો લખ્યા કે એકત્રિત કર્યા હોય

૩ આઠ પાહુડો — દર્શન, ચારિત્ર, સૂત્ર, બોધ, ભાવ, મોક્ષ, લિંગ અને શીલ એ આઠ બાબતો ઉપર તે સ્વતંત્ર પદ્યગ્રંથો છે

૪ રયણસાર (રત્નસાર) તેમા ૧૬૨ શ્લોકો છે તેમાંનો એક દોહ્રા છે અને બાકીની ગાથાઓ છે તેમા ગૃહસ્થ તથા ભિક્ષુના ધર્મો વ૦ વિસ્તૃત કરેલુ છે એ ગ્રથ કુ કુદાચાર્યનો હોય એવુ બ ઓછુ લાગે છે અથવા એટલુ તો કહેવુ જોઈએ કે તેનુ અત્યારનુ સ્વરૂપ તો આપણને શકામા નાખે તેવુ જ છે તેમા અપભ્રશના કેટલાક શ્લોકો છે, તેમજ ગણ, ગચ્છ અને સઘ વિષે તેમા જે રીતનુ વિવરણ છે તે બધુ તેમના બીજા ગ્રથોમા નથી મળતુ

૫ બારસ-અણુવેક્ખા (દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા) તેમા ૯૧ ગાથાઓ છે જૈન ધર્મમા પ્રસિદ્ધ ૧૨ ભાવનાઓ વિષે તેમા વિવરણ છે આ ગ્રથની છેલ્લી ગાથામા કુદકુદાચાર્યનુ નામ છે

૬ નિયમસાર તેમા ૧૮૭ ગાથાઓ છે પદ્મપ્રભે તેના ઉપર ટીકા લખી છે અને તેના કહેવાથી જ તે ગ્રથ કુદકુદાચાર્યનો છે એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ આખા ગ્રથનુ વિવરણ તથા તેની પદ્ધતિ કુ કુદાચાર્યના બીજા ગ્રથોને અનુરૂપ છે આ ગ્રથનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ 'રત્નત્રય' કે જે મોક્ષમાર્ગમા ખાસ આવશ્યક ઼ (નિયમેન) તેની સમજૂતી આપવાનો છે

૭-૮-૯ નાટકત્રયી પચત્થિયસગહ (પચાસ્તિકાયસાર), સમયસાર અને પ્રવચનસાર (પવયણસાર) આ છેલ્લા ત્રણ ગ્રથોને

'નાટકત્રયી' કહેવામાં આવે છે જો કે ખરી રીતે તો 'સમયસાર' ગ્રંથમાં જ જીવ-અજીવ તત્ત્વો મગ્નરૂપી રંગભૂમિમાં પોતપોતાનો ભાગ ભજવતા નિરૂપવામાં આવ્યા છે, એટલે તે ગ્રંથ જ 'નાટક' એવા નામને પાત્ર છે પરંતુ, આ ત્રણ ગ્રંથો ભેગા 'પ્રાભૃતત્રયી' કહેવાતા હોવાથી, તેમને ત્રણેને 'નાટકત્રયી' નામ મળ્યું છે જોકે 'સમયસાર'ને પણ નાટક એવું નામ આપનાર ટીકાકાર અમૃતચંદ્ર જ છે તેમણે જ નાટકના પાત્રો આવતા જતા હોય એ રીતે બધા તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરીને, પોતાની ટીકામાં તે ગ્રંથને નાટકનું સ્વરૂપ આપ્યું છે

'પંચાસ્તિકાય'ને 'સંગ્રહ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે, તે ગ્રંથમાં કુંદકુંદાચાર્યે મુખ્યત્વે પોતાના વિષયો લગતા શ્લોકોનો સંગ્રહ જ કર્યો હશે તે ગ્રંથ વાંચતા આપણને કોઈ કોઈ જગાએ પુનરાવર્તન કે ક્રમભંગ થતા લાગે છે, તેનું કારણ પણ એ જ હશે ટીકાકાર અમૃતચંદ્ર ૬૪ મી વગેરે ગાથાઓને 'સિદ્ધાંતસૂત્ર' કહે છે કોઈ કોઈ જગાએ વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક શ્લોકોનું જૂથ આજુબાજુ સંબંધ ન બેસે તે રીતે મૂકેલું દેખાય છે અને મોક્ષચૂલિકા એ તો સ્વતંત્ર વિભાગ જ લાગે છે એટલે કુંદકુંદાચાર્યે પોતાના પૂર્વગો પાસેથી વારસામાં જે કાંઈ ગાથાઓ મેળવી હશે, તેમને એમાં એકત્રિત કરી હશે, એમ બનવાનો સંભવ છે

'સમયસાર' એ તો જૈનોમાં કુંદકુંદાચાર્યનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ મનાય છે જૂનવાણીઓ તો એમ પણ માને છે કે, તે ગૂઢ ગ્રંથ વાંચવાનો ગૃહસ્થોને તો અધિકાર પણ નથી

અને એમાં કેટલુંક નજીક પણ જ લાગ્યું કે, તેમાં પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી બધી ચર્ચા કરતી જ, એ તે અનધિકારી પ્રાકૃત જનો તો તેના કોઈ કોઈ ભાગો સામાજિક અને નૈતિક વ્યવસ્થા ઉથલાવી નાખનારા લાગે. નિશ્ચયનો હેતુ સાધક ઉપર એ વસ્તુ ઠસાવવાનો છે કે કર્મના સંબંધથી પ્રાપ્ત થતી મનાતી કાંઈ પણ ઉપાધિ આત્મજ્ઞાન થતું નથી, તેથી દેહ અનાસક્ત થઈને અજીવથી તદ્દન ભિન્ન એવું આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ તેમજ એમ માની લે છે કે સાચક જૈન પરિભાષાથી પરિચિત જ. તેથી કોઈ વાર આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો કોઈ વાર કર્મબંધનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, તો કોઈ વાર કર્મબંધનને આવતું અટકાવવાના ઉપાય એમ બધા તત્ત્વની આસનો ઉપર તે પોતાનું અંતર વિના સંકોચે ઠાલવ્યા કરે છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો આપણને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે તેઓ બુદ્ધિથી પર એવી વસ્તુના અનુભવની કહાણી કહી રહ્યા છે. કેટલીક જગાએ શ્લોકોના કેટલાક ઝૂમખા વિષયના ક્રમનો ભંગ કરીને દાખલ થઈ જાય છે. ત્યાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે જુદા જુદા આચાર્ય પરંપરામાંથી મળેલા કેટલાય શ્લોકો ગ્રંથમાં સામેલ કર્યા છે. ૮૫–૬મા શ્લોકમાં દ્વિક્રિયાવાદીનો ઉલ્લેખ છે અને ૧૧૭, ૧૨૨ અને ૩૪૦મા શ્લોકમાં સાંખ્ય દર્શનનો નામ દઈને ઉલ્લેખ છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સમયસારમાં કુલ ૪૧૫ અથવા ૪૯ શ્લોકો છે.

પ્રવચનસાર એ જૈન લોકોમાં બહુ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે અને તેની નકલો દિગંબરી સંગ્રહમાં હોવાની જ

તેમા દીક્ષા લેનાર સાધકને ઉપયોગી અને આવશ્યક ઉપદેશ ભરેલો છે તેની રચના વ્યવસ્થિત છે તથા તેમાનુ નિરૂપણ એક વિષય ઉપરથી બીજા વિષય ઉપર ક્રમસર આગળ વધે છે તેમા લેખક માત્ર વિધાનો નથી કરતા, પરતુ, સામે ઊઠી શકે તેવી દલીલોને પહેલેથી જ કલ્પી, તેમનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કરે છે 'પ્રવચનસાર' વાસ્તવિક રીતે એક દાર્શનિક ગ્રથ છે, તેમજ સાધકને ઉપયોગી એવો શિક્ષાસગ્રહ પણ છે આખા ગ્રથ દરમ્યાન આપણને કોઈ સમર્થ તત્ત્વવેત્તાના હાથની અસર સ્પષ્ટ દેખાયા કરે છે, અને તેમાની સચોટ તથા સરળ શૈલી ઉપરથી લાગ્યા વિના રહેતુ નથી કે, એ લખાણુ કોઈ ખરેખર તત્ત્વદ્રષ્ટાના અતરમાથી ઉદ્ભવેલુ છે

આ અનુવાદ — આ અનુવાદમા તો તે ત્રણે ગ્રથોનો એકત્રિત સાનુવાદ છે એ ત્રણે ગ્રથોમા પોતામા જ એક પ્રકારની એવી એકતા છે કે, તેમના વિષયને આ રીતે એકત્રિત કરી શકાય કેટલીક પ્રારભિક બાબતો ત્રણે ગ્રથોમા સમાન છે એટલે તેમના પુનરાવર્તનનો તો સહેલાઈથી છેદ જ ઉડાડી શકાયો છે, ઉપરાત દરેક ગ્રથમા જે કાઈ વિશેષ છે, તે એક પુસ્તકમા સાથે ગોઠવવાથી સમગ્ર વિષયનુ નિરૂપણ સળગ અને સપૂર્ણ થાય છે એક વસ્તુ જરૂર કબૂલ કરવી જોઈએ કે એમ કરવા જતા આખો ગ્રથ માત્ર દાર્શનિક પણ નથી રહ્યો, કે કોઈ સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટાની અસ્ખલિત વહેતી ઉપદેશવાણી જેવો પણ નથી રહ્યો 'પચાસ્તિકાય'મા

ભાન આ તત્ત્વનું અભાન એનું જ નામ અજ્ઞાન'
[સ ૧૨૬ ૧૩૨ ઇ૦]

અનાદિ કાળથી પોતાની સાથે બંધાયેલા મોહનીય કર્મોને કારણે વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ અને નિરંજન એવો જીવ મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન અને અવિરતિભાવ એવા ત્રણ ભાવે પરિણામ પામતો આવ્યો છે તે પરિણામો નિમિત્તે પાછું પુદ્ગલ દ્રવ્ય કર્મરૂપે પરિણામ પામી જીવ સાથે બંધાય છે અને એ કર્મો નિમિત્તે પાછો જીવ વિવિધ વિભાવો રૂપે પરિણમે. [સ ૮૯] જ્યાં સુધી જીવનો જ્ઞાન ગુણ હીન એટલે અજ્ઞાન હોય છે ત્યાં સુધી તે વિવિધ ભિન્ન પરિણામો પામ્યા કરે છે પરંતુ જ્યારે તે તેનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વને પામે છે ત્યારે વિભાવ પરિણામો બંધ પડી કર્મબંધન થતું નથી [સ ૧૭૨] જ્ઞાનીઓએ કર્મના પરિણામ વિવિધ કહ્યા છે પરંતુ તે કર્મોના કારણે થતા ભાવ એ મારું સ્વરૂપ નથી હું તો એક ચેતનસ્વરૂપ છું રાગ એ તો જ કર્મ છે તેના પરિણામે આ રાગભાવ થાય છે પરંતુ તે કાંઈ મારો ભાવ નથી હું તો એક ચેતન સ્વરૂપ છું એ પ્રકારે જ્ઞાની વસ્તુનું તત્ત્વ જાણતો હોવાથી, વિવિધ ભાવોને કર્મના પરિણામ જાણી તજે.
[સ ૧૯૭ ઇ૦]

એટલે અંતે તો વેદાંતનું 'અજ્ઞાન કે અવિદ્યા અને સાંખ્યનો અવિવેક જ આવીને ઊભો રહ્યો અલબત્ત એ અજ્ઞાન શામાં પણ સાંખ્ય કે વેદાંત એ વિભાવોને પુરુષના કે આત્માના નહીં કહે ચિત્ત કે અંતઃકરણના જ કહેશે જ્યારે જૈનદર્શન એ વિભાવોને અજ્ઞાનથી પણ

'જીવના' કહેશે એ કે, એ બાબતમાં કુંદકુંદાચાર્ય જરા આગળ ગયા છે તે તો ચોખ્ખું કહે છે કે, એ બધા વિભાવો 'મારું સ્વરૂપ નથી' રાગ એ તો જડકર્મ છે તેને પરિણામે આ રાગભાવ પેદા થાય છે પરંતુ તે કાંઈ મારો ભાવ નથી હું તો એક ચેતનસ્વરૂપ છું "વાસ્તવિક રીતે જ આત્મા કર્મ અને કર્મફળોનો કર્તા હોય, તો આત્માનો કદી મોક્ષ જ ન થાય" [પ્ર ૩૨૧ ઇ૦]

તેમના ગ્રંથોમા સાધકને વારંવાર જે એક સલાહ અને એક મુખ્ય માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે, તે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન, અને તેમાં સ્થિતિ છે તે વાચતા ઘણી વાર આપણને વેદાંતના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન યાદ આવ્યા કરે છે એમ કહ્યા વિના નથી ચાલતુ કે, કુંદકુંદાચાર્ય જૈન સિદ્ધાંતમાં ગર્ભિત રહેલી સ્થિતિને પ્રગટ કરે છે અથવા સંપૂર્ણ કરે છે જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ નિત્ય શુદ્ધ–બુદ્ધ–મુક્ત સ્વીકારો, એટલે પછી વચમાં દેખાતા બંધનને અવિવેક – ભ્રમ જ કહેવો રહ્યો

કુંદકુંદાચાર્યના ગ્રંથોમાં જે વિશેષ વસ્તુ છે, તે એ જ છે બાકી બીજું બધું સૈદ્ધાંતિક નિરૂપણ તથા પરિભાષા વગેરે બીજા જૈન સિદ્ધાંતગ્રંથોથી ખાસ ભિન્ન નથી એટલું જ નહિ, પણ આ માળામાં જ શ્વેતાંબરોના આગમ ગ્રંથોમાંથી અનુવાદિત થયેલા ગ્રંથોથી પરિચિત વાચકને એ બાબતમાં કશું નવું કે વિશેષ નહિ દેખાય તેમાં જૈન ભિક્ષુના ધર્મો અને ચર્યાનું પણ જે વિવરણ છે, તે પણ બીજા શ્વેતાંબર ગ્રંથો જેવું જ છે એટલે એ બધી બાબતો વિષે ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી

આમ જરૂર તો કુ ંદકુંદાચાર્યની એક આચાર્ય તરીકેની અને એક સતપુરુષ તરીકેની મહત્તા વાચકના મન ઉપર ઠસાવવાની છે પછીના દિગંબર સાહિત્યમાં તેમને માટે જે માન અને ભક્તિભાવથી ઉલ્લેખો થયેલા છે, તે જેણે જોયા હોય તેને જ તેનો ખ્યાલ આવે દૂર દક્ષિણમાં વાસ વખતથી મૂળ સંઘથી છૂટા પડેલા સંઘને જે આચાર્યે જ્ઞાન અને દર્શન આપ્યા તથા ચારિત્ર્યનો માર્ગ સુગમ કરી આપ્યો તે આચાર્ય માટે તે સંઘના લોકો તો કવિ વૃંદાવન દાસજીના શબ્દોમાં એમ જ કહે કે

विशुद्ध बुद्धि वृद्धिदा प्रसिद्ध ऋद्धि सिद्धिदा ।
हुए न हैं न होंहिंगे मुनिंद कुंदकुंदसे ॥

ખંડ ૧ લો
વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુ

૧

પ્રાસ્તાવિક

મગળાચરણ

ધ્રુવ અને અનુપમ મોક્ષગતિને પામેલા સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને, તેમના વર્ણવ્યા મુજબ હું આ આત્મશાસ્ત્ર[1] રચુ છુ [સ ૧]

કામભોગ સબધી વાતો તો બધાને ઘણી વાર સાભળવામા આવી છે, પરિચયમા આવી છે, તથા અનુભવમા આવી છે પરતુ, રાગાદિરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની કથા દુર્લભ રહી છે તે સ્વરૂપ, મારી પાસે જે મારું જ્ઞાનવૈભવ છે, તદનુસાર હું તમને કહી સભળાવુ છુ [સ ૪ ૫]

શાસ્ત્રજ્ઞાનની આવશ્યકતા

જ્યા સુધી પદાર્થોનો નિશ્ચય નથી હોતો, ત્યા સુધી પુરુષ (વ્યવસાયાત્મક બની) એકાગ્ર થઈને શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પરતુ, અર્થોનો નિશ્ચય શાસ્ત્ર વિના થઈ

---

૧ મૂળ 'સમયપ્રાભૃત 'સમય' (सम्यक् अय बोधो यस्य) એટલે આત્મા 'પ્રાભૃત' એટલે અમુક વિષયને લગતુ પ્રકરણ, પરિચ્છેદ

શ તો નથી માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન સૌથી પ્રથમ કરો જ કેમ કે શાસ્ત્રજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ ન પોતાનુ સ્વરૂપ સમજી શકે કે ન પર પદાર્થોનું અને જ્યાં સુધી પદાર્થોની સમજ તેને નથી ત્યાં સુધી તે કર્મોનો નાશ કેમ કરીને કરી શકે? [પ્ર ૩ ૩૨]

પોતાનાથી અન્ય પદાર્થોમાં જીવનો જે મૂઢભાવ તેનું જ નામ મોહ મોહયુક્ત જીવ અન્ય પદાર્થોમાં રાગ અથવા દ્વેષ પામી ક્ષુભિત થાય છે અને કર્મબંધન પામે છે પદાર્થ જેવો હોય તેવો તેને ન સમજવો અથવા વિપરીત સમજવો અન્ય પ્રત્યે કરુણાનો અભાવ અને આસક્તિ — એ મોહના લક્ષણ છે જિનશાસ્ત્ર વડે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પદાર્થોની યથાર્થ સમજ મેળવનાર મનુષ્યનો મોહસમૂહ નિશ્ચય ક્ષીણ થાય છે જે મનુષ્ય આત્માનુ તેમજ તેનાથી ભિન્ન એવા અન્ય પદાર્થોનું વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે મોહનો ક્ષય કરી શકે છે [પ્ર ૧ ૮૩ ૬]

અન્ય ભૂતપ્રાણીઓને જેમ ઇંદ્રિયો પી ચક્ષુ છે તેમ સાધુ ! શાસ્ત્રરૂપી ચક્ષુ છે વિવિધ ગુણો અને પરિણામો સહિત બધા પદાર્થોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રમાં છે પદાર્થોની જેની સમજ કે શ્રદ્ધા શાસ્ત્રપૂર્વક નથી તેને આવી સાચી સાધના[1] સભવી શકતી નથી અને જેની સાધના સાચી નથી તે મોક્ષમાર્ગી[2] શાનો? [પ્ર ૩ ૩૪ ૬]

---

૧ મૂળ સયમ જૈન મોક્ષસાધના સયમપ્રધાન હોવાથી, તેને માટે એ શબ્દ વારવાર વપરાય છે

૨ મૂળ શ્રમણ – મોક્ષ માટે શ્રમ કરનારો

માટે, ચાર પ્રકારની (સાંસારિક) ગતિમાંથી[1] મુક્તિ અપાવી નિર્વાણ અપાવનાર અને સર્વજ્ઞ મહામુનિઓના મુખમાંથી નીકળેલ શાસ્ત્રને નમન કરી, (તદનુસાર) હું જે કહું છું, તે શ્રવણ કરો [૫ ૬]

---

૧ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ (પશુપક્ષી વગેરે) અને નારકી એ ચાર ગતિઓ છે

૨

દ્રવ્ય-વિચાર

૧

છ દ્રવ્યો — આ સમગ્ર લોક જીવ, પુદ્ગલ[1] ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોનો બનેલો છે. તે દ્રવ્યો સત્ છે. કોઈના કરેલા નથી; સ્વભાવસિદ્ધ છે, અનાદિનિધન છે, ત્રિલોકના કારણભૂત છે; અન્યોન્યમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, અન્યોન્યને અવકાશ આપે છે; અને છતાં પોતાનો સ્વભાવ તજતા નથી. લોકથી બહાર માત્ર ખાલી આકાશ ('અલોકાકાશ') છે. [પં. ૪,૭ પ્ર. ૨,૬]

---

૧ જડ દ્રવ્ય કે જેને માટે અન્ય દર્શનોમાં પરમાણુ, પ્રકૃતિ વગેરે નામો છે, તેને જૈન પરિભાષામાં 'પુદ્ગલ' કહે છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તે શબ્દ મનુષ્યવ્યક્તિ કે જીવ એવા અર્થમાં પણ વપરાય છે.

સત્‌ની વ્યાખ્યા કોઈ પદાર્થ સત્ છે એમ કહીએ તેનો અર્થ એ છે કે, તે પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે સત્તા અથવા અસ્તિત્વ એટલે જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક હોવું તે [પ ૮] તેનો અર્થ એ થયો કે, ઉપર જણાવેલા છ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ દ્રવ્ય અપરિણામી એટલે કે કૂટસ્થ-નિત્ય નથી, તેમજ માત્ર ક્ષણિક પણ નથી, પરંતુ પરિણામી-નિત્ય છે આપણે જોઈએ છીએ કે, વસ્તુના ચાલુ પરિણામો નાશ પામે છે, નવા ઉત્પન્ન થાય છે, અને છતાં વસ્તુ પોતે અમુક પ્રકારે કાયમ રહે છે જેમ કે, સોનાનું કુંડળ મટી કડું થાય છે, ત્યારે કુંડળરૂપનો નાશ થાય છે, કડારૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને છતાં તે દરમ્યાન સોનું દ્રવ્યરૂપે કાયમ રહે છે તેમાં પણ સમજવાનું એ કે, દ્રવ્યની પોતાની ઉત્પત્તિ નાશ નથી થતો પરંતુ તેના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તે ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવત્વયુક્ત બને છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પોતાના ત્રૈકાલિક વિવિધ ભાવોરૂપે પરિણમતું હોવા છતાં દ્રવ્ય પોતે તો નિત્ય રહે છે આમ દ્રવ્ય એક જ સમયે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશરૂપ ભાવો સાથે સમવેત હોય છે અનંતા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ પર્યાયોમાં રહેલા હોય છે પરંતુ તે પર્યાયો પણ દ્રવ્યના જ છે એટલે દ્રવ્ય જ એ બધું થાય છે [પ ૧૧,૬ પ્ર ૨ ૮-૧૨]

દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કોઈ પદાર્થ દ્રવ્ય છે એમ કહીએ તેનો અર્થ એ છે કે તે પોતાના વિવિધ પર્યાયો (પરિણામો) રૂપે દ્રવે છે અર્થાત્ તે તે પર્યાયો

કાયમનું કાયમ છે જીવ દેવ થાય છે, મનુષ્ય થાય છે, પશુ થાય છે, પરંતુ તે બધા પર્યાયોમાં તે પોતાનું આત્મત્વ છોડતો નથી, તેથી તે અન્ય નથી પરંતુ એ પણ સાચું છે કે, જીવ મનુષ્ય હોય છે ત્યારે દેવ નથી હોતો, અને દેવ હોય છે ત્યારે સિદ્ધ નથી હોતો આમ દ્રવ્યાર્થિક નયની[1] અપેક્ષાએ, બધા પર્યાયો એક દ્રવ્ય-રૂપ જ છે પરંતુ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તે તે વખત પૂરતો તે જીવ તે તે પર્યાય સાથે તન્મય હોવાથી, તે પર્યાયો એકબીજાથી જુદા છે આમ જુદા જુદા પર્યાયની અપેક્ષાએ એક જ દ્રવ્યને વિષે 'છે' (स्यादस्ति), 'નથી (स्यान्नास्ति), 'છે – નથી' (स्यादस्ति–स्यान्नास्ति), 'અનભ્તવ્ય

1 અનેકધર્માત્મક વસ્તુનો કોઈ એક ધર્મ દ્વારા કરેલો નિશ્ચય 'નય' કહેવાય નય વસ્તુને એક દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરે છે નયના ટૂંકમાં બે ભેદ પાડવામાં આવે છે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક જગતની નાની મોટી વસ્તુઓ એકબીજાથી છેક અસમાન નથી જણાતી, તેમજ બધી છેક એકરૂપ જ પણ નથી અનુભવાતી એમાં સમાનતા અને અસમાનતાના બંને અંશો દેખાય છે જ્યારે બુદ્ધિ વસ્તુઓના માત્ર સામાન્ય અંશ તરફ ઢળે, ત્યારે તેનો તે વિચાર દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય, અને વિશેષ અંશગામી હોય, ત્યારે તે વિચાર પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય આત્માના કાળ અને અવસ્થાભેદના ચિત્રો તરફ ધ્યાન ન આપતાં માત્ર શુદ્ધ ચેતના તરફ ધ્યાન અપાય, ત્યારે તે, તે વિષયનો દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય, અને એ ચેતના ઉપરથી દેશકાળાદિકૃત વિવિધ દશાઓ તરફ ધ્યાન જાય, ત્યારે તે, તે વિષયનો પર્યાયાર્થિક નય સમજવો

દ્રવ્યોનું વિવિધ વર્ગીકરણ

દ્રવ્યોના બે પ્રકાર છે: જીવ અને અજીવ. જીવદ્રવ્ય ચેતન છે અને બોધવ્યાપારમય છે; પુદ્ગલ વગેરે બાકીનાં અજીવદ્રવ્ય અચેતન છે. [પ્ર ૨,૩૫]

દ્રવ્યોના મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા પણ બે વિભાગ પાડી શકાય. જે ચિહ્નોથી દ્રવ્યો જાણી શકાય, તે તેમના ગુણો કહેવાય. દ્રવ્ય મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત હોય, તે પ્રમાણે તે પણ મૂર્ત કે અમૂર્ત હોય છે. ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય ગુણો મૂર્ત કહેવાય, અને તે પુદ્ગલના જ હોય છે. પરમાણુથી માંડીને પૃથ્વી સુધીના પુદ્ગલદ્રવ્યમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ ચાર ગુણ હોય છે. શબ્દ એ પુદ્ગલનો પરિણામ છે, ગુણ નથી.[1] [પ્ર ૨,૩૮-૪૦]

---

૧ ગુણ તો તેને કહેવાય કે જે રૂપે દ્રવ્ય હમેશાં પ્રતીત થતું હોય, પણ શબ્દ તો જ્યારે બે પુદ્ગલસ્કંધો અથડાય છે ત્યારે પ્રગટ થાય છે, માટે તે પુદ્ગલનું પરિણામ છે, ગુણ નહીં. અન્ય દર્શનો શબ્દને આકાશદ્રવ્યનો ગુણ માને છે; પરંતુ તેની સામે દલીલ એ છે કે જે બે વચ્ચે પરસ્પર મોટો વિરોધ હોય તે ગુણ-ગુણી હોઈ ન શકે. આકાશ રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ વિનાનું અમૂર્ત છે, પરંતુ શબ્દ તો છાતી કંઠ ઇ૦ ઠેકાણેથી પેદા થાય છે અને પેદા થતી વખતે ઢોલ, અંતર વગેરેને કંપાવે છે માટે મૂર્ત છે. વળી તે કાનને બહેરા કરી શકે છે; ફેંકાયા પછી અથડાઈ પાછો આવે છે; તડકાની પેઠે જ્યાં ત્યાં જઈ શકે છે; ધૂપની પેઠે પહોળો થઈ શકે છે; પાંદડાની પેઠે વાયુ વડે વહી જવાય છે; તથા બીજા ભારે અવાજથી દબાઈ શકે છે ઇ૦. તેથી શબ્દને આકાશનો ગુણ ન જ કહી શકાય.

એમ તે દરેકના ગુણ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે : આકાશ-દ્રવ્યનો ગુણ અવગાહ — અન્ય દ્રવ્યોને જગા આપવી તે —, ધર્મદ્રવ્યનો ગુણ ગતિહેતુત્વ — ગતિમાન [illegible] અને [illegible] ગતિમાં નિમિત્તરૂપ થવું તે —, અધર્મદ્રવ્યનો ગુણ સ્થિતિકારણતા — સ્થિતિમાન દ્રવ્યોની સ્થિતિમાં નિમિત્તરૂપ થવું તે —, કાલ-દ્રવ્યનો ગુણ વર્તના — પોતાની મેળે વર્તતા પદાર્થોને વર્તવામાં સહાયરૂપ થવું તે[1] — છે; આત્માનો ગુણ ઉપયોગ એટલે કે જ્ઞાનરૂપ વ્યાપાર — ચેતના — છે. [૧.૨૪૧-૨]

આકાશ આખા લોક-અલોકમાં રહેલું છે; ધર્મ અને અધર્મ લોકમાં વ્યાપીને રહેલાં છે; જીવ અને પુદ્ગલને આધારે કાળ; એ બધું લોકમાં રહેલું છે.[2] આકાશના પ્રદેશોની પેઠે ધર્મ અધર્મ અને જીવના પણ પ્રદેશ જાણવા. પરમાણુને પ્રદેશ નથી કારણ કે તેના ઉપરથી જ આકાશાદિના પ્રદેશ નક્કી કરાય છે. પરમાણુથી [illegible] આકાશને એક પ્રદેશ કહે છે; તે પ્રદેશ અન્ય બધાં દ્રવ્યોના પરમાણુને અવકાશ આપી શકે છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પાંચ દ્રવ્યો અસંખ્ય

૧ અથવા પોતપોતાના પર્યાયોની ઉત્પત્તિમાં સ્વયમેવ પ્રવર્તમાન દ્રવ્યોને નિમિત્તરૂપ થવું તે વર્તના. જુઓ આ ગ્રંથ પા. ૪૩.

૨ વ્યવહારકાળ જીવ અને પુદ્ગલને આધારે રહેલું કહેવાય છે, કેમ કે [illegible] સમય વગેરે પરિણામો જીવ અને પુદ્ગલના [illegible] ૧૪૫ જુઓ આ ગ્રંથ પા. ૪૫.

પ્રદેશવાળા છે[1] કાલાણુ અણુરૂપ હોવાથી (તથા તેના પરમાણુ પુદ્ગલ પરમાણુઓની પેઠે એકબીજા સાથે ભળી શકતા ન હોવાથી) તેને અનેક પ્રદેશો નથી હોતા એ એક જ પ્રદેશવાળુ છે જેને પ્રદેશો ન હોય, એક પ્રદેશ પણ ન હોય, તેને શૂન્ય, અસ્તિત્વરહિત, અવસ્તુભૂત જાણવું [પ્ર ૨,૪૩ ૫,૪૮,૫૧]

૭ દ્રવ્યોમાથી પુદ્ગલ અને જીવના ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને ભગરૂપ પરિણામો તેમના ભેગા મળવાથી કે જુદા પડવાથી થાય છે [પ્ર ૨ ૩૭] બીજા શબ્દોમા, જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય સક્રિય છે બાકીના નહિ[2] જીવની ક્રિયામા નિમિત્ત પુદ્ગલ છે[3] અને પુદ્ગલની ક્રિયામા નિમિત્ત કાલ છે [પ ૯૮]

---

૧ તેમા એટલુ વિશેષ સમજવાનુ કે આકાશ અનંત-પ્રદેશી છે, જીવ ધર્મ અને અધર્મ અસખ્યપ્રદેશી છે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરમાણુરૂપે એકપ્રદેશી છે પરતુ તેનામા મિલનશક્તિ હોવાથી અનેકપ્રદેશાત્મક પણ છે

૨ બાકીના બધા 'ભાવશીલ' છે ક્રિયાનુ લક્ષણ હલનચલન છે, ભાવનુ લક્ષણ પરિણમન માત્ર છે પરિણમનરૂપ ભાવથી તો બધા જ દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય યુક્ત છે પરતુ જીવ અને પુદ્ગલ ક્રિયાવાન પણ છે અને ભાવવાન પણ છે

૩ જ્યા સુધી કર્મરૂપી પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે જીવનો સબધ છે ત્યા સુધી જ તે મૂર્ત જેવો બની બધી ક્રિયાઓ કરે છે કર્મનો સબધ ત્યાગી તે નિષ્ક્રિય થઈ શકે છે કાલદ્રવ્ય પુદ્ગલની ક્રિયામા નિમિત્ત કેવી રીતે છે, તે માટે જુઓ પા ૪૪

૬

હવે છયે ચીજોનો વિચાર કરીએ

૧ આકાશ — જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને અધર્મ, કાળને તથા પોતાને તમામને જે જગા — અવકાશ — આપે છે તે આકાશ છે. આકાશના જે ભાગમાં તે સર્વ આવેલા છે તે લોક કહેવાય છે. તેની બહાર અનંત આકાશ છે. આકાશને અવકાશ આપવા ઉપરાંત ગમન અને સ્થિતિનું પણ કારણ માનવામાં આવે તો અનેક જૈન સિદ્ધાંતોના વિરોધ આવે. જેમ કે જેમકે મુક્ત થયેલો સિદ્ધ જીવ મુક્ત થતાં વેંત જ ઊર્ધ્વગતિથી લોકની ટોચ સુધી ગમન કરે છે અને પછી ત્યાં જઈને અટકે છે. જો આકાશ ગમનનું પણ કારણ હોય તો તેની બહાર અનંતકમાં પણ આકાશ છે, પણ સિદ્ધ જીવ લોકની બહાર ગમન નથી કરી શકતા, કારણ કે, ગમન અને સ્થિતિમાં સહાયક ધર્મ અને અધર્મ તત્ત્વો ત્યાં નથી. આ ઉપરાંત નથી. વળી બધા પદાર્થોની સ્થિતિ–ગતિ નક્કી મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં થાય છે તેથી જ આ સુવ્યવસ્થિત જગત માલૂમ પડે છે. કારણ કે અનંત પુદ્ગલ અને અનંત જીવ-વ્યક્તિઓ અનંત પરિમાણવાળા વિસ્તૃત આકાશક્ષેત્રમાં રોકાયા વિના પ્રસાર કરે, તો એવા પૃથક્ થઈ જાય, કે એમનું ફરીથી મળવું અને નિયત સૃષ્ટિરૂપે નજરે પડવું અસંભવિત તો નહિ હોય કઠિન તો જરૂર થઈ જાય.* એટલે આકાશને ગમન અને સ્થિતિનું પણ કારણ

* અવતરણમાં મૂકેલો ભાગ મૂળમાં નથી

માનવામાં આવે, તો લોકની મર્યાદા ન રહે, અને અલોક એવી વસ્તુ પણ મટી જાય તેથી, આકાશથી ભિન્ન ધર્મ અને અધર્મને ગમન અને સ્થિતિના કારણભૂત માનવા જોઈએ ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશ સમાન ક્ષેત્રમા રહેના છે, તથા સમાન પરિમાણવાળા છે પરંતુ વસ્તુતાએ ભિન્ન છે [પ ૯૦ ૬]

૨ ધર્મ — એ દ્રવ્ય રસરહિત, વર્ણરહિત, ગંધરહિત અને સ્પર્શરહિત છે તે આખા લોકમા વ્યાપેલુ છે અખંડ છે, સ્વભાવથી જ વિસ્તૃત છે, અને (પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અખંડ એક દ્રવ્ય હોવા છતા, વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ) અસખ્ય પ્રદેશયુક્ત છે તે (ક્રિયાહીન નથી, પરંતુ ભાવશીલ છે[1] એટલે કે) પોતાના 'અગુરુલઘુ (અમૂર્ત) અનંત પર્યાયો રૂપે હમેશ પરિણામ પામ્યા કરે છે તે કોઈનુ કાર્ય નથી અને ગતિક્રિયાયુક્ત જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોને તેમની ગતિક્રિયામા નિમિત્તકારણરૂપ છે

જેમ પાણી માછલીને ગમનક્રિયામા અનુગ્રહ કરે છે, તેમ જીવ-પુદ્ગલની ગતિમા ધર્મદ્રવ્યનુ નિમિત્તપણુ સમજવુ ધર્મદ્રવ્ય જાતે ગમન નથી કરતુ, કે અન્ય દ્રવ્યને ગમન કરાવતુ પણ નથી માછલીની પેઠે, તે તે દ્રવ્યોની ગતિનુ ઉપાદાનકારણ તો તે દ્રવ્યો પોતે જ છે પરંતુ પાણી વિના જેમ માછલીની ગતિ ન સભવે, તેમ ગતિમાન દ્રવ્યની ગતિ ધર્મદ્રવ્યને કારણે શક્ય બને છે

૧ જુઓ પાનુ ૪૧ નોધ ૨

૩ અધમ   જેવ ધમ ત્ય છે તેવ અધર્મદ્ર ય
      , પૃથ્વીની પેઠે તે ગમનક્રિયાયુક્ત
જીવ પદ્ ન યોન સ્થિતિ કરવામા કારણભૂત છે જે દ્રયો
ગતિ કરી શકે છે તેમની જ સ્થિતિ પણ સભવે છે

આ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોના હોવા અને ન હોવાને
કારણે તો અને અલોક એવા ભેદો પડ્યા છે જ્યા
ધમ અધમ દ્રયો છે તે લોક અને જ્યા તે બે નથી, તે
અલોક ગમન અને સ્થિતિ તેમની મદદથી થાય છે તે
તેને નિત ્ ત્તા એક જ તેનમા રહેતા હોવાથી
અવિભક્ત પણ છે [પ ૮૮-૯]

૪ ૪ન   કાળ ધમા પાચ વર્ણ કે પાચ રસ
      નથી બે ગધ નથી આઠ સ્પર્શ
નથી[૧] ત અગુરુલઘુ (અમૂર્ત) છે અન્ય દ્રયોને
પરિણમાવવામા નિમિત્તરૂપ એવુ તેનુ લક્ષણ છે જેમ
કુભારના ચાકડાની નીચેના પથરો તે ચાકડાની ગતિમા
સહાય કરે છ પણ તેની ગતિનુ કારણ નથી તેમ કાળ
અન્ય દ્રવ્યોની પરિણતિમા નિમિત્તરૂપ છે, પરતુ
કારણ નથી[૨]

વ્યવહારમા કાળના સમય નિમિષ કાષ્ઠા (૧૫ નિમિષ),
કલા (૨૦ કાષ્ઠા) નાળી (ઘડી = વીસ કલાથી થોડુ વધુ)
દિવસ રાત માસ ઋતુ અયન સવત્સર વગેરે વિભાગો
અન્ય દ્રયોના (આખોનો નિમેષ કે સૂર્યની ગતિ વગેરેના)

૧ જુઓ પા ૪૮
૨ આ ાખરો મૂળનો નથી

પરિણામ ઉપરથી ગણાતા હોઈ, પરાધીન છે કાંઈ પણ માપ વિના 'મોડું', 'વહેલું' એવા વિભાગ ન સંભવે અને એ માપ પુદ્ગલદ્રવ્યોના ફેરફાર ઉપરથી મપાય છે, તેથી કાળ પરાધીન કહેવાય છે [પ ૨૩ ૬]

વ્યવહારમાં જે કાળ ગણાય છે, તે અનન્ત જીવ પુદ્ગલોના પરિણામ ઉપરથી ગણાય છે, પરંતુ કાળદ્રવ્ય પોતે તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામમાં કારણભૂત છે વ્યવહારકાળ ક્ષણભંગુર છે પરંતુ કાળદ્રવ્ય અવિનાશી છે [પ ૧૦૦]

કાળદ્રવ્ય પ્રદેશરહિત છે, અર્થાત્ એક પ્રદેશમાત્ર છે એક પરમાણુ આકાશના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય, ત્યારે કાલાણુનો 'સમય' રૂપી પર્યાય પ્રગટ થાય છે એ સમયપર્યાય તો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે પણ તેની પૂર્વે અને પછી જે દ્રવ્ય કાયમ રહે છે, તે કાલ-દ્રવ્ય છે[1] [પ્ર ૨,૪૩,૪૭,૪૯]

---

૧ જે દ્રવ્યોને બહુ પ્રદેશ — વિસ્તાર — હોય તેમને તિર્યક્પ્રચયવાળાં કહે છે પ્રદેશોના સમૂહનું નામ જ તિર્યક્ પ્રચય તેમાં વિસ્તાર — દેશ — નો ખ્યાલ છે પરંતુ ઊર્ધ્વપ્રચય એટલે કાળમાં લંબાણ — પરંપરા સાતત્ય તેમાં દેશનો ખ્યાલ નથી પણ સાતત્યનો છે કાળ સિવાયનાં દ્રવ્યો દેશમાં પણ વિસ્તરેલાં છે તેમજ કાળમાં પણ વિસ્તરેલાં છે પરંતુ કાળ પોતે દેશમાં વિસ્તરેલો નથી તેનો વિસ્તાર પરંપરા-સાતત્ય એ રીતનો જ છે તેમાં પણ અન્ય દ્રવ્યોના ઊર્ધ્વપ્રચયનું નિમિત્તકારણ કાળ છે, ઉપાદાનકારણ નહિ પરંતુ કાળદ્રવ્ય પોતાના ઊર્ધ્વપ્રચયનું નિમિત્ત તેમજ ઉપાદાનકારણ પણ છે

૫. પુદ્ગલ — પુદ્ગલ ચાર પ્રકારનું છે: સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ અને પરમાણુ. સ્કંધ એટલે સમસ્ત પિંડ, તેનો અર્ધો ભાગ તે દેશ, તેનો પણ અર્ધો ભાગ તે પ્રદેશ અને જેનો આગળ ભાગ ન થઈ શકે એવો વિભાગ તે પરમાણુ [૫ ૭૪૫]

સ્કંધો બે પ્રકારના છે: ઇંદ્રિયોથી જોઈ શકાય તેવા — બાદર અને ઇંદ્રિયગોચર નહિ તેવા — સૂક્ષ્મ. તેમને પણ વ્યવહારમાં પુદ્ગલ કહે છે. તે બંનેના મળી કુલ છ વર્ગો[1] છે, જેમનાથી આ ત્રૈલોક્યની રચના થઈ છે: (૧) બાદરબાદર — ભાગ્યા પછી જોડાઈ ન શકે તેવા — લાકડું, પથરો ઇ૦ (૨) બાદર — ભાગ્યા પછી ફરી જોડાઈ શકે તેવા — પ્રવાહી (૩) સૂક્ષ્મબાદર — દેખવામાં સ્થૂલ હોય, પણ ભાંગી ન શકાય કે હાથથી પકડી ન શકાય તેવા — તડકો, ચાંદની ઇ૦ (૪) બાદરસૂક્ષ્મ — સૂક્ષ્મ હોવા છતાં ઇંદ્રિયોથી ગમ્ય — સ્પર્શ, રસ, ગંધ વગેરે (૫) સૂક્ષ્મ — સૂક્ષ્મ તેમજ ઇંદ્રિયાગોચર જેવા કે કર્મવર્ગણા[2] ઇ૦ (૬) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ — અતિ સૂક્ષ્મ — જેવા કે કર્મવર્ગણાથી નીચેના અને દ્વયણુક સુધીના [૫ ૭૬]

---

1 જૈનો અંધકાર, છાયા, તડકો, ચાંદની એમને પણ પુદ્ગલરૂપ માને છે. તેની દલીલ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૭૧

2 કર્મને જૈનો સૂક્ષ્મ રજરૂપ માને છે. જીવ કર્મ બાંધે છે એમ કહેવાય છે ત્યાં વસ્તુતાએ જ અમુક પ્રકારની રજ તેની સાથે ચોંટે છે.

પરમાણુ — બધા સ્કંધોનો જે અંતિમ વિભાગ — જેનાથી આગળ તેનો વિભાગ ન થઈ શકે — તે પરમાણુ છે તે શાશ્વત છે, શબ્દરહિત છે એક છે તથા રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધયુક્ત હોવાથી તે અપેક્ષાએ મૂર્ત છે[1] તેના ગુણો બોલવામા જ પૃથક્ ગણાવાય , પરંતુ પરમાણુમા તેમનો પ્રદેશભેદ નથી પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર ધાતુઓનું તે કારણ છે (એટલે કે અન્ય દર્શનો માને છે તેમ, તે તે ધાતુના જુદા પરમાણુ નથી), તથા પરિણમનશીલ છે

પરમાણુ શબ્દરહિત છે કારણકે, શબ્દ તો મે સ્કંધો અથડાવાથી થાય છે સ્કંધ એટલે પરમાણુઓનો સમૂહ શબ્દ બે પ્રકારના હોય છે પ્રાયોગિક[2] એટલે કે કૃત્રિમ — પુરુષાર્થના પ્રયત્નથી થતા અને નિયત એટલે કે સ્વાભાવિક — મેઘાદિથી થતો [પ ૭૯]

પરમાણુ નિત્ય છે પોતાના એક પ્રદેશમા સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોને અવકાશ આપી શકે છે, માટે તે સાવકાશ છે વળી તેના એક પ્રદેશમા બીજા પ્રદેશનો સમાવેશ ન થઈ

---

૧ વળી પરમાવધિજ્ઞાન કે કેવળીના જ્ઞાનનો વિષય થતો હોવાથી પણ તે મૂર્ત ૧

૨ પ્રાયોગિકના ભાગ બે છે ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક ભાષાત્મકના પાછા બે ભેદ છે અક્ષરાત્મક અને અનક્ષરાત્મક (પશુપંખી વગેરેની બોલીરૂપ) અભાષાત્મકના ચાર વિભાગ તત વિતત ઘન અને સુષિર (વાદ્યાના જેવા)

સિદ્ધ જીવ જીવો બે પ્રકારના છે — સંસારી અને મુક્ત. બંને પ્રકારના જીવો અનંત છે. તેઓ ચેતનાત્મક છે અને ઉપયોગ એટલે કે બોધ વ્યાપારરૂપ પરિણામવાળા છે. સંસારી જીવો સદેહ છે અને મુક્ત જીવો અદેહ છે (સંસારમાં) જે કોઈ જીવ, ઇન્દ્રિય, આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણો વડે જીવે છે, જીવશે અને જીવતો હતો તે જીવ છે. જેનું પ્રાણધારણપણું (એટલે કે દેહધારણપણું) સર્વથા ટળી ગયું છે, તેવા દેહથી મુક્ત થયેલા જીવો સિદ્ધ કહેવાય છે. તેમનું વાણીથી વર્ણન કરવું શક્ય નથી [પ ૧૦૯,૩૦,૩૫]

જીવ અસંખ્ય પ્રદેશયુક્ત હોય છે અને સમગ્ર લોકને પણ વ્યાપીને રહે છે પરંતુ કદાપિ તેનો વિનાશ નથી પામી શકતો. પદ્મરાગ મણિ દૂધમાં નાખ્યો હોય તો દૂધના પરિમાણ પ્રમાણે તેનો પ્રકાશ થાય છે તેમ જીવ પોતાના દેહમાં રહીને તે દેહ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રકાશક થાય છે. એક કાયામાં સર્વ અવસ્થામાં જેમ તે તે જ જીવ છે, તેમ સર્વત્ર સંસાર અવસ્થામાં પણ તે ને તે જ જીવ છે. તે પોતાના શરીરથી અભિન્ન જેવો દેખાય છે, પણ તે બંને એક નથી. માત્ર પોતાના અશુદ્ધ અધ્યવસાયોને કારણે કર્મરજથી મલિન બની તે પોતાને દેહથી અભિન્ન માની વર્તે છે [પ ૩૧૪]

ચેતનાગુણ અને ચેતનાવ્યાપાર જીવનો ચેતનાગુણ ત્રણ પ્રકારનો છે (૧) સ્થાવર—કાય જેવા કેટલાક જીવો કર્મનું ફળ જ અનુભવે છે

તેમની ચેતના 'કર્મફલચેતના' કહેવાય છે (૨) જગમ જીવો ઉપરાતમા કર્મ પણ કરી શકે છે, તેમની ચેતના કર્મચેતના કહેવાય છે (૩) અને પ્રાણીપણાને ઓળગી ગયેલા સિદ્ધ જીવો શુદ્ધ 'જ્ઞાનચેતના'ને જ અનુભવે છે [૫ ૩૯]

જીવનો ચેતના વ્યાપાર જ્ઞાન અને દર્શન એમ બે પ્રકારનો છે[૧]

જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે, તે જ્ઞાન કહેવાય અને સામાન્યરૂપે જાણે, તે દર્શન કહેવાય

દ્રવ્ય અને ગુણની અનન્યતા

ચેતનાગુણ સર્વ કાલ દ્રવ્યથી અનન્ય ભૂત છે જ્ઞાનીથી તેનો જ્ઞાનગુણ જુદો નથી પરમાર્થથી બંનેનુ અભિન્નપણુ જ છે દ્રવ્ય જો ગુણથી જુદુ હોય, અને ગુણો પણ દ્રવ્યથી જુદા હોય, તો કા તો એક જ દ્રવ્યને ઠેકાણે અનત દ્રવ્યો માનવા પડે, અથવા દ્રવ્યના અભાવનો જ પ્રસગ આવે નિશ્ચયજ્ઞો દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે અવિભક્ત અનન્યત્વ પણ નથી માનતા કે વિભક્ત અન્યત્વ પણ નથી માનતા, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ બે તેમજ અભે ગને માને છે ઉપદેશ, આકૃતિ, સખ્યા અને વિષયને લગતા ભેદ એ ભિન્ન વસ્તુઓની બાબતમા જેમ, તેમ અભિન્ન

૧ મૂળમા [૫ ૪૦ ૨] તે બંનેના ભેદોને નામમાત્રથી જણાવ્યા છે તેની વિગતવાર માહિતી માટે જુઓ આ માળાનુ 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૧૬૮ ટિ૦ ન ૧

વસ્તુની બાબતમાં પણ હોઈ શકે[1] ધનવાળો હોવાથી માણસ ધની કહેવાય છે અને જ્ઞાનવાળો હોવાથી આત્મા જ્ઞાની કહેવાય છે પરંતુ પહેલા દાખલામાં ધન ધનીથી જુદું છે તથી તેમની વચ્ચે સંબંધ બતાવ્યો હોવા છતાં, પૃથક્ત્વ છે પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞાનીથી જુદું ન હોવાથી માનવામાં તેમની વચ્ચે ભેદ બતાવવાનો હોવા છતાં એકતા છે જ્ઞાની અને જ્ઞાનનો જો સર્વથા ભેદ હોય, તો બન્ને અચેતન થાય [illegible] એ વાત મંજૂર નથી જ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ જ્ઞાન સાથે સંબંધ થવાથી આત્મા જ્ઞાની ન થઈ શકે [illegible] તે સંબંધ થતા પહેલાં તેને અજ્ઞાની [illegible] પરંતુ તે વખતે પણ અજ્ઞાન ગુણ સાથે તો તેનું એકત્વ જ માનવું પડે. સંબંધ બે પ્રકારના હોય છે સંયોગ સંબંધ અને સમવાય સંબંધ[2] સમવાય સંબંધ અર્થાત્ એક ન હોય તો બીજું પણ ન હોય એ રીતે હમેશા

---

1 દેવદત્તની ગાય એ વ્યપદેશ (ઉલ્લેખ) બે ભિન્ન વસ્તુઓને લગતો છે પરંતુ વૃક્ષની ડાળી કે દૂધની ધોળાશ એ વ્યપદેશ અભિન્ન વસ્તુને લગતો છે જાડા માણસની જાડી ગાય — એ સંસ્થાન અથવા આકૃતિનો ભેદ બે ભિન્ન વસ્તુઓની બાબતમાં છે પરંતુ મોટા વૃક્ષની મોટી ડાળી કે મૂર્ત દ્રવ્યના મૂર્ત ગુણ — એ ભેદ અભિન્ન વસ્તુને લગતો છે દેવદત્તની સો ગાયો — એ સંખ્યાભેદ ભિન્ન વસ્તુને લગતો છે, પરંતુ વૃક્ષની સો ડાળી — એ ભેદ અભિન્ન વસ્તુને લગતો છે ગોકુળમાં ગાય — એ વિષયગત ભેદ ભિન્ન વસ્તુને લગતો છે પરંતુ વૃક્ષમાં ડાળી દૂધમાં ધોળાશ — એ ભેદ અભિન્ન વસ્તુને લગતો છે

2 એ વાક્ય મૂળનું નથી

સાથે જ હોવાપણુ — પૃથક ન હોવાપણુ — તેમજ કદી જુદા ન દેખાવાપણું દ્રવ્ય અને ગુણો વચ્ચેનો સબંધ એ રીતનો છે પરમાણુમા જે વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ કહેવામા આવે છે, તે પરમાણુથી અન્ય નથી છતા વ્યવહારમા તેમને જુદા કહી શકાય છે તે જ પ્રમાણે દર્શન અને જ્ઞાન પણ જીવથી અનન્યભૂત છે, પરંતુ બોલવામા જુદા કહી શકાય છે સ્વભાવથી જુદા નથી [પ ૪૩ ૫૨]

આત્માના ગુણો અનત છે તથા અમૂર્ત છે તે અનત ગુણો દ્વારા તે જીવો વિવિધ પરિણામો પામે છે [પ ૩૧] (સંસારી અવસ્થામા) જીવ ચેતનાયુક્ત છે, બોધવ્યાપાર-વિશિષ્ટ છે, પ્રભુ (કરવા–ન કરવાને સમર્થ) છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે પોતાના દેહ જેટલા પ્રમાણવાળો છે વસ્તુતાએ અમૂર્ત અને કર્મબદ્ધાવસ્થામા મૂર્ત છે [પ ૨૭]

ઇંદ્રિયો જીવ નથી છ પ્રકારના (પૃથ્વી પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ – એ) કાયો પણ જીવ નથી, પરંતુ ઇંદ્રિયો અને કાયોમા જે જ્ઞાન (ચૈતન્યભાવ) છે, તે જીવ છે જીવ બધુ જાણે છે, દેખે છે સુખ ઇચ્છે છે, દુખથી ડરે છે, હિત કે અહિત આચરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે આ તથા એવા બીજા અનેક પર્યાયો વડે જીવને જાણીને, જ્ઞાનથી અન્ય એવા (સ્પર્શ, રસાદિ) ચિહ્નો વડે અજીવ તત્ત્વ પારખવુ આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ ધર્મ અને અધર્મ — એ તત્ત્વોમા જીવના ગુણો નથી તેઓ અચેતન કહેવાય છે જીવ ચેતન છે સુખદુખનું

જ્ઞાન અથવા હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતની ભીરુતા જેને નથી તે અજીવ છે. સંસ્થાન (આકૃતિ) સંઘાત (બાંધો), વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દ એ તથા બીજા અનેક ગુણો અને પર્યાયો પુદ્ગલ દ્રવ્યના જાણવા. જીવ તો અ-રસ, અ-રૂપ, અ-ગંધ, અ-વ્યક્ત, ચેતન શબ્દ રહિત ઇંદ્રિયોથી અગમ્ય અને નિરાકાર છે [૫ ૧-૧૭]

૩

આત્મા

જીવકાયના ૬ પ્રકાર

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ[1] — એમ જીવકાયો ૬ પ્રકારના છે. ત્રસકાયો જીવયુક્ત છે તે તો સહેજે સમજાય તેવું છે. પરંતુ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયો પણ જીવયુક્ત છે. તેમના અવાન્તર ભેદો અનેક છે.[2] તે શરીરો તે તે જીવોને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયો દ્વારા મોહજન્ય સ્પર્શરૂપી ભોગ આપે છે (અર્થાત્ તે જીવોની ચેતના માત્ર કર્મફલ અનુભવનારી છે). તેમાં અનલ

---

૧ ત્રસ — જેઓ ત્રાસ પામી બચવા માટે હલનચલન કરી શકે તેવા — જંગમ.

૨ તેમના તથા ત્રસ જીવોના અવાન્તર ભેદોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૨૫-, ટિ. ન. ૧.

(અગ્નિ) અને અનિલ (વાયુ) સિવાયના ત્રણ સ્થાવર છે અગ્નિ અને વાયુ પણ સ્થાવર છે પણ તેમની ગતિ ત્રસના જેવી છે તે પાંચે એકેન્દ્રિય જીવો છે તથા મન વિનાના છે ઈંડામાં રહેલો જીવ કે ગર્ભસ્થ અને મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય જેમ બહારથી જીવતો જણાતો નથી છતાં જીવે છે તેમ તે એકેન્દ્રિય જીવોનું સમજવું (ત્રસોમાં) શબૂક શંખ છીપ કૃમિ આદિ જીવો રસ અને સ્પર્શ એમ બે ઇન્દ્રિયોવાળા છે જૂ માંકડ કીડી વીંછી વગેરે રસ, સ્પર્શ અને ગંધ એમ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા છે ડાંસ મચ્છર, માખી, ભમરી ભમરા પતંગ વગેરે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એમ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા છે જળચર સ્થળચર અને ખેચર એવા દેવ મનુષ્ય નારકી અને તિર્યંચ (પશુ ઇ૦) વર્ણ રસ સ્પર્શ ગંધ અને શબ્દ એમ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તથા મનવાળા હોય છે દેવોના ચાર વર્ગ છે મનુષ્યોના (કર્મભૂમિ[1] અને અકર્મભૂમિ ઉપરથી) બે વર્ગો છે તિર્યંચોના અનેક વર્ગો છે અને નારકીઓ (સાત નરકભૂમિઓ અનુસાર[2]) સાત પ્રકારના છે પૂર્વે બાંધેલું ગતિ-નામકર્મ[3]

---

૧ જ્યાં મોક્ષમાર્ગને જાણનાર અને તેના ઉપદેશ કરનાર તીર્થંકરો પેદા થઈ શકે છે તે ભરત વગેરે ભૂમિઓ કર્મભૂમિ કહેવાય છે બાકીની અકર્મભૂમિ કહેવાય છે વિગત માટે જુઓ આ માળાનું અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક પા ૨૬૧

૨ રત્નપ્રભા શર્કરાપ્રભા વગેરે સાત નરકભૂમિઓ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (વિદ્યાપીઠ) પા ૧૪૯-૬૦ અ ૩ સૂ ૧-૬

૩ નામકર્મ એટલે જીવની ગતિ શરીર આકૃતિ વર્ણ વગેરે નક્કી કરનારું કર્મ

અને આયુષ્કર્મ ક્ષીણ થતાં તેઓ પોતપોતાની લેશ્યા[1] અનુસાર અન્ય ગતિ અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે [પ ૧૧૦ ૯]

જીવની પરિણામશીલતા

સંસારી જીવનો કોઈ પર્યાય 'આ જ' એ પ્રમાણે કાયમ રહેતો નથી કારણ કે, પોતાના (અજ્ઞાનરૂપ) સ્વભાવને કારણે તે વિવિધ ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, અને તે ક્રિયાઓના ફળરૂપે દેવ મનુષ્ય વગેરે યોનિઓ પામ્યા કરે છે માત્ર, જ્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ 'પરમ ધર્મ' આચરે છે, ત્યારે તે દેવ, અસુર વગેરે પર્યાયરૂપી ફળ વિનાનો થાય છે જીવને વિવિધ શરીરાદિ પ્રાપ્ત કરાવનાર નામકર્મ[2] નામનું કર્મ , તે આત્માના શુદ્ધ નિષ્ક્રિય સ્વભાવનો અભિભવ કરી, તેને નર, પશુ, નારકી કે દેવ–ગતિ પમાડે છે વાસ્તવિક રીતે કોઈ જીવ આ ક્ષણિક સંસારમાં નાશ નથી પામતો, કે નથી ઉત્પન્ન થતો દ્રવ્યાર્થિક નયથી[3] જોઈએ, તો એક પર્યાયરૂપે નાશ પામી, બીજા પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થનાર દ્રવ્ય એક જ છે, માત્ર પર્યાયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે તે પર્યાયો જુદા જુદા

---

૧ કષાયયુક્ત મન–વાણી–કાયાની પ્રવૃત્તિ તેનું નામ લેશ્યા, તે નવી ગતિ અને આયુષના કારણભૂત છે — વધુ લેશ્યાના સામાન્ય ૨૬ અર્થ તથા ભેદો વગેરે માટે જુઓ આ માળાનું અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક પા ૨૩૮ ટિ ૧

૨ જુઓ પાનું ૫૬ નોંધ ૩

૩ જુઓ પા ૩૭ નો ૧

— સંસારમાં અનાદિથી સ્થિર એવી કોઈ વસ્તુ નથી ચારે ગતિમાં ભટકનાર જીવ પણ વિવિધ અવસ્થામાં પરિણમનાર જે ક્રિયા છે, તેનું નામ જ સંસાર [પ્ર ૨ ૨૪૮]

સંપ્રવચન — આ લોક ૧૪ તરફ સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂલ તથા આત્માને કર્મરૂપે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય (આત્મપ્રાયોગ્ય[1]) કે ન યોગ્ય એવા જડ ભૌતિક પદાર્થના નાના મોટા સ્કંધોથી અત્યંત ગાઢ ભરેલો છે તેમાંથી કર્મરૂપે પરિણામ પામી શકે તેવા સ્કંધો સંસારી જીવોના (રાગદ્વેષાદિ અશુદ્ધ) પરિણામોનું નિમિત્ત પામી, કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે અને જીવ સાથે બંધાય છે કર્મ બંધાવાથી જીવો જુદી જુદી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે ગતિ પામેલા જીવો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, દેહથી ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને વિષયગ્રહણથી રાગ કે દ્વેષ થાય છે આ પ્રમાણે સંસારરૂપ ચક્રાવામાં મલિન જીવને અશુદ્ધ ભાવો થાય છે [પ ૧૨૮-૯] જીવો પ્રાપ્ત થતા ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ આહારક અને કાર્મણ એ બધા દેહો[1] જડ

---

૧ બહાર દેખાતું સ્થૂલ શરીર તે ઔદારિક ખાધેલા આહારાદિને પચાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થનારું શરીર તે તૈજસ જીવે બાંધેલા કર્મસમૂહ તે કાર્મણ શરીર નાનું મોટું વગેરે થઈ શકે તેવું વિશિષ્ટ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતું શરીર તે વૈક્રિય (તે શરીર દેવ વગેરેને જન્મસિદ્ધ પણ હોઈ શકે) ચૌદ પૂર્વગ્રંથો જાણનાર મુનિથી જ (કોઈ શંકા પડતાં અન્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા તીર્થંકર પાસે જવા માટે) રચી શકાતું શરીર તે આહારક

ભૌતિક દ્રવ્યાત્મક છે જીવ તો રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત, શબ્દરહિત, અતીન્દ્રિય ('અલિંગગ્રહણ') અને નિરાકાર છે, તથા ચેતનાગુણયુક્ત છે 'રૂપાદિ ગુણયુક્ત મૂર્ત દ્રવ્ય અન્યોન્ય સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાથી બંધાઈ શકે પરંતુ સ્નિગ્ધતા–રૂક્ષતા વિનાનો અમૂર્ત આત્મા જડ ભૌતિક દ્રવ્યરૂપ કર્મ પોતામાં કેવી રીતે બાંધી શકે?' – એવી શંકા કરવી ઠીક નથી કારણ કે, આત્મા રૂપાદિરહિત હોવા છતાં રૂપાદિયુક્ત દ્રવ્યો અને તેમના ગુણોને જેવી રીતે જુએ છે અને જાણે છે, તેવી રીતે જડ ભૌતિક દ્રવ્ય સાથે તેનો બંધ પણ જાણવો જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મા વિવિધ પ્રકારના વિષયોને પ્રાપ્ત કરી મોહ પામે છે, રાગ પામે છે, અથવા દ્વેષયુક્ત થાય છે, તે જ તેમની સાથે તેનો સંબંધ છે જીવ જે ભાવથી ઇંદ્રિયગોચર બનેલા પદાર્થને જુએ છે તથા જાણે છે, તેનાથી તે રંજિત થાય છે, અને તેને લીધે જ પછી તેની સાથે કર્મ બંધાય છે — એવો જિનશાસ્ત્રનો ઉપદેશ છે યથાયોગ્ય સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાથી જડ ભૌતિક દ્રવ્યનો આપસમાં બંધ થાય છે અને રાગાદિ વડે આત્માનો બંધ થાય છે, એમ એ બંનેનો અન્યોન્ય અવગાહ પુદ્ગલ અને જીવ બંનેનો કારણે છે જીવ પોતે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ મૂર્ત નથી, પરંતુ અનાદિ કાળથી કર્મો વડે બંધાયેલો હોઈ મૂર્ત બન્યો છે તેથી તે મૂર્ત કર્મોને પોતા સાથે બાંધે છે અને પોતે તેમની સાથે બંધાય છે એ કર્મના ફળ પણ જડ વિષયોને જીવ જડ ઇંદ્રિયો દ્વારા ભોગવે છે [પ્ર ૧૩૨ ૪] આત્મા પ્રદેશયુક્ત છે તે પ્રદેશોમાં પુદ્ગલ કાયો યથાયોગ્ય પ્રવેશ પામે છે, બંધાય છે, સ્થિર રહે છે

આ આખા લોક સઘી માજુ સૂક્ષ્મ સ્થૂલ એમ અનતવિધ જડ કર્મદ્રવ્યોથી[1] ખીચોખીચ ભરેલો છે હવે, જીવ જે વખતે પોતાના અશુદ્ધ વિભાવપરિણામો કરે છે, તે વખતે ત્યા એક જ ક્ષેત્રમા અતિશય ગાઢ રહેલા કર્મદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મરૂપી પરિણામ પામી, જીવ સાથે બધાય છે આમ કર્મ પોતાના (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) પરિણામોનુ કર્તા છે ખરુ પરતુ જીવના ભાવોથી સયુક્ત હોઈને એટલે કે જીવમા ભાવપરિણામ થવાની સાથે જ કર્મ પોતાના પરિણામ પામે છે તે જ પ્રમાણે કર્મના પરિણામો થવાની સાથે જીવના ભાવોમા પણ પરિણામ થાય છે એ રીતે કર્મપરિણામોને પોતાના ભાવો દ્વારા જીવ ભોગવે છે [૧ ૫૦ ૬૮]

જીવ પરિણામસ્વભાવી છે તેથી તે શુભ, અશુભ કે શુદ્ધ એમ જેવા જેવા ભાવોરૂપે પરિણમે છે તેવો તેવો તે થાય છે જો આત્મા સ્વભાવથી જ અપરિણામી હોત, તો આ સઘો સસાર જ ન હોત કોઈ દ્રવ્ય પરિણામ વિનાનુ નથી અને કોઈ પરિણામ દ્રવ્ય વિના સભવતુ નથી પદાર્થનુ અસ્તિત્વ જ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનુ બનેલુ છે આત્મા જ્યારે શુદ્ધ ભાવોરૂપે પરિણમે છે

---

૧ કર્મદ્રવ્ય પણ (ભૌતિક) પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપ જ છે પણ તે વિશિષ્ટ પ્રકારનુ છે એટલુ જ જેકે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો રૂપે પરિણામ પામ્યા બાદ જ તેને કર્મ એવી સજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે પરતુ અહી સરળતા ખાતર કર્મ શબ્દ પહેલેથી જ વાપર્યો છે

ત્યારે નિર્વાણસુખ પામે છે, શુભ ભાવોરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે સ્વર્ગસુખ પામે છે, અને અશુભભાવોરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે હીન મનુષ્ય, નારકી કે પશુ ઇત્યાદિરૂપ બની, હજારો દુ ખોથી હમેશા પીડાતો લાંબો વખત ભટક્યા કરે છે [પ્ર ૧,૮-૧૨]

જીવના શુભ ભાવો — જે આત્મા દેવના યતિ અને ગુરુની પૂજામા તથા દાન, ઉત્તમ શીલ અને ઉપવાસાદિમા રક્ત છે, તે આત્મા શુભ ભાવોવાળો (પુણ્યશાળી) ગણાય જે જીવનો રાગ શુભ છે જેનો ભાવ અનુકપાયુક્ત છે તથા જેના ચિત્તમા કલુષતા નથી, તે જીવ પુણ્યશાળી છે અર્હતો સિદ્ધો અને સાધુઓમા ભક્તિ, ધર્મમા પ્રવૃત્તિ, અને ગુરુઓનુ અનુસરણ એ બધા શુભ રાગ કહેવાય ભૂખ્યા, તરસ્યા કે દુ ખીને જોઈને દુ ખ પામવુ તથા યથાશક્તિ તેને મદદ કરવી તે અનુકપા કહેવાય ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ ચિત્તને અભિભૂત કરી જીવને ક્ષુબ્ધ કરી મૂકે, તે કલુષતા કહેવાય શુભ ભાવોવાળો જીવ પશુ, મનુષ્ય કે દેવ બની, તેટલો સમય વિવિધ ઐન્દ્રિયિક સુખ પામે છે [પ ૧૩૫ ૮]

જીવના અશુભ ભાવો — જે મનુષ્ય વિષયકષાયોમા ડૂબી ગયો હોય છે, દુષ્ટ વાસ્તો, દુષ્ટ ચિંતા અને દુષ્ટ ગોષ્ઠિવાળો છે, જે ઉગ્ર છે તથા ઉન્માર્ગગામી છે, તેનો ચેતનાવ્યાપાર, અશુભ છે [પ્ર ૨,૬૬] પ્રમાદયુક્ત વર્તન, કલુષતા, વિષયોમા લોલુપતા, બીજાને

પરિતાપ આપવો, તથા બીજાનું ભૂંડું બોલવું એ બધા પાપકર્મના દ્વાર છે આહાર, ભય મૈથુન, પરિગ્રહ — એ ચાર સંજ્ઞાઓ, કૃષ્ણ નીલ અને કાપોત એ ત્રણ લેશ્યાઓ,[1] ઇંદ્રિયવશતા, આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન[2] દુષ્ટ ભાવોમા જ્ઞાનનો પ્રયોજવું, અને મોહ એ બધા પાપકર્મના દ્વાર છે [પ ૧૩૮ ૪૦]

વાસ્તવિક રીતે જોતા જઈએ તો શુભ કે અશુભ ભાવોના પરિણામમા તફાવત નથી દેવોને પણ સ્વભાવસિદ્ધ સુખ નથી તથી દેહવેદનાથી પીડાઈ તેઓ રમ્ય વિષયોમા રમે છે નર નારકી, પશુ અને દેવ — એમ ચારે ગતિમા દેહથી થતુ દુખ છે જ સુખી જેવા દેખાતા દેવેન્દ્રો

---

૧ ઉત્તરા ધ્યયન અ૦ ૩૪મા જણાવ્યા પ્રમાણે હિંસાદિ (પ૦) દોષપ્રવૃત્તિઓમા મચી રહેતો અજિતેન્દ્રિય માણસ કૃષ્ણ લેશ્યા પામે છે ઈર્ષ્યા તપનો અભાવ વિષયલંપટતા અવિદ્યા અને માયાવાળા ઇંદ્રિયસુખાભિલાષી લોકો નીલલેશ્યા પામે છે વાકુ બોલનારા વાંકુ આચરનારા શઠ અસરળ અને કડવી માણસ કાપોત લેશ્યા પામે છે લેશ્યા એટલે મનના સાન્નિધ્યથી આત્મામા થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર તે ફેરફાર ઉત્પન્ન કરનાર વિશિષ્ટ દ્રવ્ય પણ લેશ્યા કહેવાય છે કેટલા તે દ્રવ્યને કર્મપ્રવાહથી ભિન્ન નથી માનતા કેટલા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનુ અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક પા ૨૩૮ ટિ ૧

૨ અપ્રિય વસ્તુના વિયોગ માટ પ્રિય વસ્તુ મેળવવા માટે જે સતત ચિંતા તે આર્ત ધ્યાન અને હિંસા અસત્ય ચોરી અને વિષયરક્ષા માટે જે સતત ચિંતા તે રૌદ્રધ્યાન

અને ચક્રવર્તીઓ શુભ ભાવોને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોમા આસક્ત થઈ, દેહાદિની વૃદ્ધિ કરે છે શુભ ભાવોને કારણે પ્રાપ્ત થયેના વિવિધ પુણ્યોથી દેવયોનિ સુધીના જીવોને વિષયતૃષ્ણા પ્રાપ્ત થાય છે પછી, જાગેલી તૃષ્ણાથી દુખી તથા સંતપ્ત થયેલા તેઓ મરણપર્યંત વિષયસુખો ઇચ્છે છે અને અનુભવે છે પરતુ, ઇંદ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતુ સુખ દુખરૂપ જ છે કારણ કે, તે પરાધીન છે, બાધાયુક્ત છે, નિરંતર રહેતુ નથી, બધનુ કારણ છે, તથા વિષમ (હાનિવૃદ્ધિયુક્ત કે અતૃપ્તિકર) છે આમ પુણ્ય અને પાપના પરિણામમા તફાવત નથી જે એમ ન માનતા, પુણ્યથી મળતા સુખો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે મોહમૂઢ મનુષ્ય આ ઘોર, અપાર સંસારમા ભટક્યા કરે છે [પ્ર ૧,૬૯ ૭૭]

જીવના શુદ્ધ ભાવો

આમ સમજી, જે માણસ પર દ્રવ્યોમા રાગ કે દ્વેષ પામ્યા વિના પોતાના શુદ્ધ ભાવોમા સ્થિત થાય છે, તે દેહથી થતુ દુખ દૂર કરી શકે છે પાપકર્મો તજી કોઈ ભલે શુભ—પુણ્ય—ચરિત્રમા ઉદ્યમવત થાય, પણ જ્યા સુધી તે મોહાદિ તજે નહિ, ત્યા સુધી તે શુદ્ધ આત્માને પામી શકે નહિ અર્હંત (સદ્ગુરુ) એ આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એટલે, જે માણસ અર્હંતને દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી જાણે છે, તે આત્માને પણ જાણે છે અને તેનો મોહ પણ ક્ષય પામે છે પોતાનાથી અન્ય પદાર્થોમા જીવનો જે મૂઢ ભાવ (વિપરીત ભાવ), તેનુ જ નામ મોહ મોહયુક્ત જીવ અન્ય પદાર્થમા રાગ અથવા

દ્વેષ પામી ક્ષુભિત થાય છે, અને કમબંધન પામે છે જીવ મોહરહિત થઈ, આત્માનુ તત્ત્વ બરાબર સમજી, રાગદ્વેષ તજે છે ત્યારે શુદ્ધ આત્માને પામે છે બધા અહતો એ જ માગે કર્મના ક્ષય કરી તથા અન્ય જીવોને પણ એ જ ઉપદેશ કરી મુક્ત થયા છે તેમને નમસ્કાર હજો [પ્ર ૧,૭૮ ૮૨]

હું અશુભોપયોગરહિત થઈ, તથા શુભોપયોગી પણ ન બની, અન્ય દ્રવ્યોમા મધ્યસ્થ રહી, જ્ઞાનાત્મક આત્માનુ ધ્યાન કરુ છુ હું દેહ નથી, મન નથી, વાણી નથી, કે તેમના કારણરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી હું કર્તા નથી, કારયિતા નથી, અને કરનારાઓનો અનુમતા પણ નથી દેહ, મન, અને વાણી જડ ભૌતિક દ્રવ્યાત્મક છ અને ભૌતિક દ્રવ્ય પણ અને પરમાણુઓનો પિંડ છે હું જડ ભૌતિક દ્રવ્યમય નથી એટલુ જ નહિ, પણ મે તેના પરમાણુઓને પિંડરૂપ કર્યા પણ નથી તેથી દેહ નથી કે તે દેહનો કર્તા પણ નથી [પ્ર ૨ ૬૮-૭૦]

પૃથ્વી વગેરે જે સ્થાવર તેમજ જગમ જીવકાયો છ, તે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી જીવથી ભિન્ન છે અને જીવ પણ તેમનાથી ભિન્ન છે જે જીવ પોતાના મૂળ સ્વભાવને ન જાણી જીવ અને ભૌતિક દ્રવ્યને જુદા જાણતો નથી તે મોહપૂર્વક હું આ શરીરાદિ છુ આ શરીરાદિ મારા છે, એવા અધ્યવસાય કરે છે એ પ્રમાણે મોહાદિ કર્મોથી બંધાયેલો જીવ પ્રાણો વડે બદ્ધ થાય છે અને કર્મફલ ભોગવતો અન્ય કર્મોથી બધાય છે મોહ અને દ્વેષથી જીવ

જ્યારે પોતાના તેમજ અન્યના પ્રાણોને પીડા કરે છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો વડે બધાય છે કર્મો વડે મલિન થયેલો આત્મા જ્યા સુધી દેહાદિ વિષયોમા મમત્વ તજતો નથી, ત્યા સુધી ફરી ફરી બીજા પ્રાણો ધારણ કર્યા કરે છે પરતુ, જે જીવ ઇંદ્રિય, ક્રોધાદિવિકાર, તથા અમયમાદિને જીતી, પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનુ ધ્યાન કરે છે, તે કર્મો વડે બધાતો નથી, એટલે તેને પ્રાણો[1] કેમ કરીને અનુસરે ? [પ્ર ૧,૫૩ ૯]

શાસ્ત્રજ્ઞાનનો સાર

જે શ્રમણ મમતાને તજતો નથી, તેમજ દેહાદિ દ્રવ્યોમા અહ-મમ-પણુ ભૂલતો નથી, તે ઉન્માર્ગે જાય છે પરતુ, 'હુ બીજાનો નથી, બીજા મારા નથી, હું એક જ્ઞાનસ્વરૂપ છુ, એવુ જે ધ્યાન કરે છે, તે આત્મારૂપ બને છે હુ માર્ગ આત્માને શુદ્ધ, ધ્રુવ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, દર્શનરૂપ, અતીન્દ્રિય, મહા પુરુષાર્થરૂપ, અચલ અને અનાલબ માનુ છુ દેહ, અન્ય દ્રવ્યો, સુખદુ ખ, કે શત્રુઓ અને મિત્રો જીવને કાયમના નથી કેવલ પોતાનો જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ આત્મા ધ્રુવ છે એવુ જાણી, જે ગૃહસ્થ કે મુનિ વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો બની

---

૧ પ્રાણો એ આત્માના સ્વરૂપભૂત નથી પરતુ શરીરી અવસ્થામા જીવને તે અવશ્ય હોય છે તેથી પ્રાણ જીવના લિંગ-ચિહ્ન કહેવાય છે વૈશેષિક આત્માના લિંગ આ પ્રમાણે ગણાવે છે 'प्राणापान-निमिषोन्मेष-जीवन-मनो-गतीन्द्रियान्तर-विकारा सुख-दु खेच्छा-द्वेष-प्रयत्नाश्चात्मना लिङ्गानि । [वै सू ३,२ ४]

પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે, તે મોહ પી દુષ્ટ ગ્રંથિને છેદી નાખે છે શ્રમણ મુનિ પણ જે મોહની ગ્રંથિ છેદી નાખી, રાગદ્વેષ દૂર કરી સુખદુઃખમાં સમાન બુદ્ધિવાળો થાય છે, તો અક્ષયસુખ પામે છ મોહમલ દૂર કરી, વિષયોમાં વિરત થઈ, મનનો નિરોધ કરી જે પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત થાય છે, તે શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરનારો છે [પ્ર ૨ ૮૦ ૧૦૬] જેમને પદાર્થોનું સમ્યક્જ્ઞાન છ, જેઓએ અંતરંગ અને બહિરંગ પરિગ્રહ તજ્યો છે, તથા જેઓ વિષયોમાં આસક્ત નથી તે શુદ્ધ ભાવોવાળા કહેવાય જે શુદ્ધ, તે જ સાચો શ્રમણ છે તેને જ દર્શન છે, તેને જ જ્ઞાન છે, તેને જ નિર્વાણ છે, અને તે જ સિદ્ધ છે તેને નમસ્કાર હ઼ો થ હો કે મુનિ, પરંતુ જે આ ઉપદેશ સમજે છે તે થોડા જ વખતમાં 'પ્રવચનસાર' એટલે કે સિદ્ધાંતનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે [પ્ર ૩ ૭૪ ૫]

પારમાર્થિક સુખ — શુદ્ધ ભાવોરૂપે પરિણમેલા આત્માને સૌથી અધિક આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું ઇંદ્રિયોના વિષયોથી અતીત, ઉપમારહિત અનંત અને નિરવચ્છિન્ન એવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે જે મુનિ સ્વાનિ ન૨ પદાર્થો તથા તેમનું નિરૂપણ કરતાં શાસ્ત્રવચનો સારી રીતે જાણે છે[૧] જે

૧ જાણીને તેમાં શ્રદ્ધા કરીને તે પ્રમાણે આચરણવાળો થાય છે — ટીકા

સંયમ[1] અને તપથી[2] યુક્ત છે, રાગરહિત છે, તથા સુખદુઃખમાં સમબુદ્ધિવાળો છે, તે શુદ્ધ ભાવોવાળો કહેવાય [પ્ર ૧,૧૩ ૪]

---

૧ 'પાંચ ઇંદ્રિયો તથા મનની અભિલાષાઓ અને છ પ્રકારના જીવોની હિંસામાંથી આત્માને રોકી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થવારૂપી સંયમ' — ટીકા

૨ બાહ્ય અને આંતર તપોબલને કારણે કામક્રોધાદિ શત્રુઓ વડે અખંડિત પ્રતાપવાળા શુદ્ધ આત્મામાં વિરાજવારૂપી તપ — ટીકા

૯

આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ

સ્વયભૂ જ્ઞાન તથા દર્શનને આવરણ કરનાર, વીર્યાદિ ફોરવવામા અતરાય કરનાર, અને દર્શન તથા ચારિત્રમા પ્રતિબધ કરનાર (મોહનીય) કર્મોરૂપી રજ વિનાનો થયેલો તથા બીજા કશાની મદદ વિના — સ્વય — શુદ્ધ ભાવોથી વિશુદ્ધ બનેલો આત્મા જ્ઞેયભૂત પદાર્થોનો પાર પામે છે એ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ પોતાના મૂળ સ્વભાવને પામેલો સર્વજ્ઞ તથા ત્રણે લોકોના અધિપતિઓથી પૂજાયેલો તે આત્મા 'સ્વયભૂ' કહેવાય છે તેની એ શુદ્ધ સ્વભાવની ઉત્પત્તિ નાશ વિનાની છે અને તેની અશુદ્ધિનો વિનાશ ફરી ઉત્પત્તિ વિનાનો છે તેનુ સિદ્ધપણુ બીજા કશાથી ઉત્પન્ન નથી થયુ તેથી કશાનું કાર્ય પણ નથી તેમ જ તે બીજા કશાને ઉત્પન્ન પણ ન કરતુ હોવાથી કોઈનુ કારણ પણ નથી મુક્ત જીવ શાશ્વત છે છતા સસારાવસ્થાની અપેક્ષાએ તેનો ઉચ્છેદ છે

સપૂર્ણપણાની ઉત્પત્તિની દષ્ટિએ તે બન્ય[1] છે, છતા અનુદ્દપણામા ફરી ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ તે અભવ્ય છે, પરસ્વભાવની અપેક્ષાએ તે શૂન્ય છે, છતા સ્વસ્વભાવની અપેક્ષાએ તે પૂર્ણ છે, વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે વિજ્ઞાનયુક્ત છે, છતા અશુદ્ધ ઇદ્રિયજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ તે વિજ્ઞાનરહિત છે મુક્તાવસ્થામા જીવનો અભાવ નથી જ [પ ૩૬ ૭] તેના સ્વરૂપનો ઘાત કરનારા ઘાતિકર્મો[2] નાશ પામી ગયા છે તેનુ અનત એવુ ઉત્તમ વીર્ય છે, તેનુ તેજ[3] પણ અધિક છે, તે ઇદ્રિય (વ્યાપાર) રહિત બની, જાતે જ જ્ઞાન અને સુખરૂપ બન્યો છે તેને હવે દેહગત સુખ યા દુખ નથી કારણ કે, તેને અતીદ્રિયત્વ[4] પ્રાપ્ત થયુ છે [પ્ર ૧,૧૯ ૨૦]

સર્વજ્ઞતા જાતે જ્ઞાનસ્વરૂપ બનેલા તેને સર્વ દ્રવ્યો અને તેમના પરિણામો પ્રત્યક્ષ[5]

---

૧ મુક્ત થવાને લાયક.'

૨ આ ળ પા ૮૦ ઉપર નોધમા ગણાવેલા આઠ કર્મોમાથી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અને અતરાય એ ચાર કર્મો ઘાતિકર્મ કહેવાય છે કારણકે તે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ઘાત કરે છે બાકીના ચાર અઘાતી છે

૩ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી તેજ' — ટીકા

૪ ઇદ્રિયાદિ વડે હવે તેની જ્ઞાનાદિ ક્રિયાઓ નથી થતી'— ટીકા

૫ જે જ્ઞાન ઇદ્રિય અને મનની મદદ સિવાય જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ અને જે જ્ઞાન ઇદ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પરોક્ષ

બની ગયા છે તેને હવે તે બધાનું જ્ઞાન અવગ્રહાદિ ક્રિયાઓપૂર્વક[1] ક્રમે ક્રમે નથી થતું. તેને કશું પરોક્ષ નથી કારણ કે, તે જાતે જ જ્ઞાનરૂપ બનેલો છે. તે ઇન્દ્રિયાતીત (ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ) હોઈ, તેને ઇન્દ્રિયોની મર્યાદા નથી. તે બધી બાજુએ બધી ઇન્દ્રિયોના ગુણોથી સમૃદ્ધ બનેલો છે. ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના કેવળ આત્મા વડે આકાશાદિ અમૂર્ત દ્રવ્યોનું કે મૂર્ત દ્રવ્યોમાં પણ અતીન્દ્રિય એવા પરમાણુ વગેરે પદાર્થોનું તથા તેના ક્ષેત્રકાળ વગેરેથી ઢંકાયેલી વસ્તુઓનું તથા પોતાનું કે અન્ય દ્રવ્યનું એમ બધાનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે અમૂર્ત અને અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ છે.

ત્યારે આત્મા અનાદિ બંધવશાત્ મૂર્ત (શરીરી) બને છે

---

૧ ઇન્દ્રિય અને મનથી જે જ્ઞાન થાય છે તેના ચાર ક્રમિક ભેદ હોય છે. જેમકે ગાઢ અંધકારમાં કાંઈક સ્પર્શ થતાં "આ કંઈક છે" એવું પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે. તે અવ્યક્ત જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે. ત્યાર બાદ તેનો વિશેષ રૂપે નિશ્ચય કરવા જે વિચારણા થાય છે તે ઈહા. જેમકે "આ દોરડાનો સ્પર્શ છે કે સાપનો?" — એવો સંશય થતાં વિચારણા થાય છે કે આ દોરડાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ. સાપ હોય તો ફૂંફાડો માર્યા વિના ન રહે. ઈહાદ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિશેષનો કંઈક અધિક એકાગ્રતાથી જે નિશ્ચય થાય છે તે અવાય. અવાયરૂપ નિશ્ચય કેટલા સમય સુધી કાયમ રહે છે. પણ પછી મન બીજા વિષયોમાં ચાલ્યું જતાં તે નિશ્ચય લુપ્ત થઈ જાય છે. છતાં તે એવો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ કોઈ નિમિત્ત મળતાં એ નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ નિશ્ચયની સતત ધારા, તજ્જન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મરણ એ બધા વ્યાપારો ધારણા કહેવાય છે.

ત્યારે જ તે પોતાનાથી જાણવા યોગ્ય મૂર્ત પદાર્થોને અવગ્રહ, ઈહા વગેરે ક્રમથી જાણે છે અથવા નથી જાણતો [પ્ર ૧,૫૩ ૮]

સર્વગતતા આત્મા જ્ઞાન જેટલો હોવાથી અને જ્ઞાન જ્ઞેય જેટલું હોવાથી, તથા જ્ઞેય લોક અને અલોક એમ બધું હોવાથી, જ્ઞાનરૂપ આત્મા સર્વગત કહેવાય છે જો આત્મા જ્ઞાન જેટલો ન હોય, તો કાં તો તેનાથી અધિક હોય કે ઓછો હોય જો ઓછો હોય, તો આત્માની બહારનું જ્ઞાન અચેતન હોઈ, કેમ કરીને જાણી શકશે? અને આત્મા જો જ્ઞાનથી અધિક હોય, તો જ્ઞાન વિના કેમ કરીને જાણી શકશે? માટે, જ્ઞાનમય હોવાથી કેવલજ્ઞાની જિનવર સર્વગત છે એમ કહેવું જોઈએ જગતના તમામ પદાર્થો તેના વિષયરૂપ હોવાથી તદ્‌ગત છે જ્ઞાન આત્મા જ છે, કારણ કે આત્મા વિના જ્ઞાન ક્યાં રહી શકે? માટે જ્ઞાન આત્મા છે, અને આત્મા જ્ઞાન છે અથવા અન્ય (સુખાદિ) પણ છે [પ્ર ૧,૨૧ ૭]

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે, અને પદાર્થો તેના જ્ઞેય છે પરંતુ ચક્ષુ અને રૂપ જેમ અન્યોન્યમાં પ્રવેશ કરતાં નથી, તેમ જ્ઞાન અને જ્ઞેય અન્યોન્યમાં પ્રવેશ કરતાં નથી ચક્ષુ જેમ રૂપોમાં પ્રવેશ કરતું નથી તેમ જ્ઞાની જ્ઞેયોમાં પ્રવિષ્ટ થતો નથી, કે તેઓ વડે આવિષ્ટ થતો નથી છતાં અશેષ જગતને તે ચોક્કસ જાણે છે અને જુએ છે લોકમાં જેમ દૂધમાં ડુબાવેલું ઇન્દ્રનીલ રત્ન પોતાના પ્રકાશથી દૂધને વ્યાપી દે છે તેમ જ્ઞાન અર્થોને વ્યાપી દે છે જો અર્થો જ્ઞાનમાં

ન હોય તો જ્ઞાન સર્વગત ન બને પરંતુ જો જ્ઞાન સર્વગત હોય, તો અર્થો જ્ઞાનમાં સ્થિત નથી એમ કેમ કહેવાય? કેવલી ભગવાન જ્ઞેય પદાર્થોને નથી સ્વીકારતો, નથી ત્યાગતો કે નથી તેમનારૂપે પરિણમતો છતાં બધું નિરવશેષ ચારે તરફથી જાણે છે [પ્ર ૧ – ૮ ૩૨]

જ્ઞાયક તા જે જાણે છે તે જ જ્ઞાનરૂપ છે જ્ઞાન વડે આત્મા જ્ઞાયક થતો નથી માટે આત્મા જ જ્ઞાન છે આત્મા જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે અને બધા પદાર્થો તે જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે જ્ઞેય દ્રવ્ય અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ પ્રકારનું છે અને એમાં આત્મા તેમજ બીજા પાંચ દ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે[1] તે બધાં દ્રવ્યોના વિદ્યમાન તથા અવિદ્યમાન બધા પર્યાયો પોતપોતાના વિશેષો સહિત વર્તમાનકાલિકની પેઠે કેવલ જ્ઞાનમાં વર્તે છે જે પર્યાયો હજુ ઉત્પન્ન નથી થયા અને જે ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થઈ ગયા છે તે બધા અવિદ્યમાન છે છતાં કેવળજ્ઞાનને તે બધા પ્રત્યક્ષ છે જો અતીત કે અનાગત પર્યાયો કેવળજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ ન થતા હોય, તો તેને દિવ્ય કોણ કહે? જેઓ ઇંદ્રિયગોચર પદાર્થોને અવગ્રહ ઈહા વગેરે ક્રમપૂર્વક[2] જાણે છે તેઓને પરોક્ષ વસ્તુ જાણવી

---

[1] જેમ દીવો બીજા પદાર્થોને તેમજ પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે તેમ આત્મા પોતાને તેમજ પરને બંનેને જાણે છે તેથી તેનો પણ જ્ઞેયમાં સમાવેશ થાય છે

[2] જુઓ પા ૭૨ નો ૧

અશક્ય હોય પરંતુ અનીન્દ્રિય જ્ઞાન તો પ્રદેશયુક્ત કે પ્રદેશરહિત, મૂર્ત કે અમૂર્ત, અતીત કે અનાગત પર્યાયોને જાણે છે વળી, જે ત્રિભુવનસ્થ ત્રૈકાલિક પદાર્થોને એકી સાથે ન જાણી શકે, તે સર્વ પરિણામો સહિત એક દ્રવ્યને પણ ન જાણી શકે, અને જે અનંત પર્યાયોયુક્ત એક દ્રવ્યને પણ ન જાણી શકે, તે અનંત દ્રવ્યોને પણ એકી સાથે શી રીતે જાણી શકે? જો જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જુદા જુદા અર્થોને અવલંબીને ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય, તો તેનું તે જ્ઞાન નિત્ય પણ ન કહી શકાય, ક્ષાયિક[1] પણ ન કહી શકાય, સર્વગત પણ ન કહી શકાય એક સમયે ત્રિકાલવિષયક સર્વત્ર રહેલા સર્વ પદાર્થોને જાણનારું એ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય તો જુઓ! [પ્ર ૧,૪૭-૫૧]

બંધરહિતતા કેવળજ્ઞાની તે બધા પદાર્થો જાણે છે, છતાં તેમને કારણે રાગાદિ પરિણામ પામતો નથી, તેમને ગ્રહણ કરતો નથી, કે તેરૂપ બનતો નથી, તેથી તો કશું બંધન નથી થતું કર્મો તો પોતાનું ફળ અવશ્ય આપવાનાં જ પરંતુ તે ફળોમાં જે મોહિત થાય છે કે રાગદ્વેષ કરે છે, તે બંધન પામે છે જેમ સ્ત્રીઓમાં માયાચાર અવશ્ય હોય છે, તેમ તે અર્હતોને કર્મના ઉદયકાળમાં સ્થાન, આસન, વિહાર, ધર્મોપદેશ વગેરે અવશ્ય હોય છે પરંતુ તેમની તે બધી ક્રિયાઓ કર્મના પરિણામરૂપ (ઔદયિકી) હોય છે તે મોહાદિ વિનાની

---

૧ આવરણોનો ક્ષય થવાથી પ્રગટ થયેલું સ્વાભાવિક કેવળજ્ઞાન

होवाथी तेनाथी जूना कर्मनो मात्र क्षय थाय छे नवुं बंधन थतुं नथी [प्र १,५२ थ० ६]

पारमार्थिक सुखरूपता — ज्ञाननी जे सुख पण बे प्रकारनुं छे अतीन्द्रिय अमूर्त, अने ऐन्द्रिय मूर्त इन्द्रियादिनी सहाय विना स्वयं उत्पन्न थयेलुं संपूर्ण अनंत अवाधि व्यापेलुं निर्मल तथा अवग्रहादि क्रमथी रहित जे ज्ञान छे ते ज ऐकांतिक सुख छे जे केवलज्ञान छे ते ज साचुं सुख पण छे केवलज्ञानीना बधा घातिकर्मो क्षय पाम्या होवाथी तेने कशो खेद होतो नथी स्वाभाविक ज्ञान-दर्शननो घात करनारुं तेनुं सघुं अनिष्ट नाश पामी गयुं अने पदार्थोना पार पामेलुं ज्ञान अने लोक तथा अलोकमां विस्तार पामेलुं दर्शन ए इष्ट वस्तु तेने प्राप्त थई तेनुं सुख सर्व सुखोमां परम छे एम जे माने छे ते ज भव्य (मोक्षना अधिकारी) छे जे नथी मानतो ते अभव्य छे [प्र १,५९ ६२]

मनुष्यो, असुरो अने देवोना अधिपो स्वाभाविक इन्द्रियोथी पीडित थई ते दुःख सहन न थवाथी रम्य विषयोमां रमे छे जेमने विषयोमां रति छे तेमने दुःख स्वाभाविक छे एम जाणो नहीं तो विषयो माटे तेमनी प्रवृत्ति ज न संभवे त्यां पण स्वभावथी जुदी जुदी इन्द्रियोथी भोग्य इष्ट विषयोने पामीने सुखरूपे परिणमतो आत्मा पोते ज सुखनुं कारण छे देह नथी ए तो नक्की जाणवुं के देह आ लोकमां के स्वर्गमां जीवने कशुं सुख आपतो नथी जीव पोते ज सुख रूप थाय छे । विषयोने

વશ થઈ, જાતે સુખ કે દુઃખરૂપે પરિણમે છે એ પ્રમાણે જો આત્મા પોતે જ સુખરૂપ હોય, તો પછી વિષયોનું શું કામ છે? જેને અંધારાનો નાશ કરનારી દૃષ્ટિ જ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેને દીવાનું શું પ્રયોજન? જે પ્રમાણે આકાશમાં આદિત્ય દેવ પોતે જ તેજરૂપ તથા ગરમીરૂપ છે, તે પ્રમાણે મુક્ત આત્મા (સિદ્ધ દેવ) પોતે જ્ઞાન તથા સુખરૂપ છે [પ્ર ૧,૬૩ ૮]

કર્મરૂપી મલિનતાથી રહિત બનેલો, સર્વ દર્શન તથા જ્ઞાનયુક્ત બનેલો તે જીવ આયુષ્ય પૂરું થયે લોકની ટોચે (આવેલા સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં) જઈ પહોંચી ઇંદ્રિયાતીત, અનંત, બાધારહિત, અને આત્મિક સુખ પામે છે [પ ૨૮] પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારના બંધોથી[1] સર્વથા મુક્ત થયેલો જીવ ઊર્ધ્વ જાય છે બીજા બધા જીવ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ છ દિશાઓમાં જાય છે [પ ૭૧-૩]

---

૧ જીવમાં કર્મપરમાણુઓ બંધાય છે તે વખતે જ તેમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે (૧) જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો, દર્શન અટકાવવાનો કે સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે સ્વભાવ તેને 'પ્રકૃતિબંધ' કહે છે (૨) તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની કાલમર્યાદા તેને સ્થિતિબંધ કહે છે (૩) સ્વભાવનું નિર્માણ થવા સાથે જ તેમાં તીવ્રતા મંદતા આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ બંધાય છે તેને અનુભાવબંધ' કહે છે (૪) સ્વભાવ દીઠ તે પરમાણુઓ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે તે પરિમાણવિભાગને પ્રદેશબંધ' કહે છે

૫

માર્ગ

૧

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર

જીવ અજીવ, પુણ્ય પાપ આસ્રવ સંવર નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ — એ નવ પદાર્થોનું જ્ઞાન મુમુક્ષુને આવશ્યક છે

જ્ઞાનીઓએ તે નવ પદાર્થોનું સ્વરૂપ જે રીતે કહી બતાવ્યું છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા અથવા રુચિ — એનું નામ સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન. તે નવ પદાર્થોની યથાર્થ સમજ — તેનું નામ જ્ઞાન. અને તેને કારણે વિષયોમાં લંપટતાથી રહિત બની, સમભાવયુક્ત વર્તન — તેનું નામ ચારિત્ર. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનયુક્ત એવું રાગદ્વેષ વિનાનું ચારિત્ર, એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે. જેઓ મોક્ષના અધિકારી છે એવા વિવેકબુદ્ધિવાળા પુરુષો તે માર્ગ પામે છે. [૫ ૧૦૬ ૮]

આસ્રવ અને સંવર આસ્રવ એટલે દ્વાર જે જે પાપ ક્રિયાઓથી આત્માને કર્મબંધન થાય છે તે 'આસ્રવ' એટલે કે કર્મબંધનનું દ્વાર કહેવાય છે સંયમમાર્ગમાં પ્રવર્તી, ઇંદ્રિય, કષાય[1] અને સંજ્ઞાનો[2] નિગ્રહ કરવામાં આવે, તો જ આત્મામાં પાપ દાખલ થવાનું દ્વાર બંધ થાય એટલે કે 'સંવર' પ્રાપ્ત થાય જેને સર્વ દ્રવ્યોમાં રાગદ્વેષ કે મોહ નથી, તથા જેને સુખદુઃખ સમાન છે, એવા ભિક્ષુને શુભ કે અશુભ કર્મ બંધાતું નથી જે વિરત મનુષ્યને મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિમાં પાપભાવ કે પુણ્યભાવ નથી હોતો, તેને સદા 'સંવર' છે તેને શુભાશુભ કર્મ નથી બંધાતું [પ ૧૪૦ ૩]

નિર્જરા આ પ્રમાણે સંયમ આચરવાથી નવાં આવતાં કર્મ બંધ થાય છે, પરંતુ પહેલાનાં બંધાયેલાં કર્મો જ્યાં સુધી ખંખેરી નાખ્યાં નથી, ત્યાં સુધી આત્મા શુભાશુભ ભાવો પામ્યા જ કરવાનો અને નવાં કર્મ બંધાતાં જવાનાં તે બંધાયેલાં કર્મો ખંખેરી નાખવાં તેનું નામ નિર્જરા જે માણસ સંયમ વડે નવાં કર્મો આવતાં અટકાવી, ધ્યાનયોગથી યુક્ત બની, બહુવિધ તપો આચરે છે, તે અવશ્ય પોતાનાં અનેક કર્મો ખંખેરી નાખે છે જે આત્માર્થી સંયમયુક્ત બની, જ્ઞાનસ્વરૂપ

---

૧ ક્રોધ લોભ માન અને માયા એ ચાર વૃત્તિઓ જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને મલિન કરતી હોવાથી કષાય કહેવાય છે

૨ આહાર ભય પરિગ્રહ અને મૈથુન એ ચારને સંજ્ઞાઓ કહેવામાં આવે છે

સ્વભાવથી અન્ય કાંઈ આવરતો નથી, અને (સ્વભાવ) છતાં તો નથી ત્યાર તે પારમાર્થિક દષ્ટિએ મોક્ષમાર્ગી છે એમ કહેવાય જે પુરુષ અનન્યમય આત્માને આત્મા વડે જાણે છે તથા જુએ છે, તે નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ મને છે મુક્ત જીવ સર્વ વસ્તુઓને જાણે છે, તથા જુએ છે, તેથી તે અનંત સુખ પણ અનુભવે છે અનંત જ્ઞાન અને અનંત સુખ એક જ છે, એવું ભવ્ય[1] જીવ જાણે છે અભવ્ય જીવ તેવું નથી માનતો સાધુઓ કહે છે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે માટે તેમને સેવવા પરંતુ, તે ત્રણથી તો બંધ પણ થાય અને મોક્ષ પણ થાય કેટલાક સરાગી જ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે, અર્હતાદિની ભક્તિથી દુઃખમોક્ષ થાય છે પરંતુ તેનાથી તો જીવ પરસમય-રત થાય છે કારણ કે, અર્હત્ સિદ્ધ ચૈત્ય શાસ્ત્ર સાધુસમૂહ અને જ્ઞાન એ બધાની ભક્તિથી પુરુષ પુણ્યકર્મ બાંધે છે પણ કર્મક્ષય નથી કરતો જેના હૃદયમાં અણુમાત્ર પણ પરદ્રવ્યમાં રાગ છે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નથી જાણતો ભલેને તે સર્વ શાસ્ત્રો ભણેલો હોય આત્મ-ધ્યાન વિના ચિત્તભ્રમણનો રોધ થતા શક્ય નથી, અને જેણે ચિત્તભ્રમણ અટકાવ્યું નથી તેને શુભાશુભ કર્મ બંધાતા અટકવા શક્ય નથી માટે નિવૃત્તિ (મોક્ષ)ના અભિલાષીએ નિઃસંગ અને નિર્મળ

---

૧ ભવ્ય એટલે કે જે ભવિષ્યમાં મુક્તિ પામી શકે તેવી યોગ્યતાવાળો છે જે તેવી યોગ્યતા વિનાનો છે તે અભવ્ય કહેવાય

થઈને (સ્વરૂપ)સિદ્ધ આત્માનુ ધ્યાન કરેલુ, તો જ તેને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થશે બાકી, જૈન સિદ્ધાંત કે તીર્થંકરમા શ્રદ્ધા-બુદ્ધિવાળા, સૂત્ર ઉપર રુચિવાળા તથા સયમ-તપથી યુક્ત મનુષ્યને પણ નિર્વાણ દૂર જ છે મોક્ષની કામનાવાળાએ ક્યાય કિંચિત્ માત્ર રાગ ન કરવો તેવો ભવ્ય જીવ આ ભવસાગરને તરી જાય છે [પ ૧૫૪-૭૩]

૯

સન્યાસ આ બધુ જાણી, જો તારે દુખમાથી છુટકારો જોઈતો હોય, તો સિદ્ધોને, જિનેશ્વરોને અને શ્રમણોને પુન પુન નમસ્કાર કરી શ્રમણપણુ સ્વીકાર તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે વડીલો, સ્ત્રી, અને પુત્ર રાજીખુશીથી છૂટો કરેલો તે મુમુક્ષુ બધુવર્ગની રજા લઈ, આચાર્ય પાસે જાય તે આચાર્ય જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય — એ પાચ આચારવાળો હોય, ગણનો અધિપતિ હોય, ગુણાઢ્ય હોય, વિશિષ્ટ કુલ, રૂપ અને વયયુક્ત હોય તથા બીજા શ્રમણોને ઇષ્ટ હોય તેની પાસે જઈ, તેને નમસ્કાર કરી 'મારો સ્વીકાર કરો' એમ કહેવુ પછી, તે કૃપા કરે એટલે જૈન સાધુનો આ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરવો પ્રથમ તો 'હુ બીજાનો નથી, બીજા મારા નથી, અહીં મારુ કાઈ નથી' એવો નિશ્ચય કરી, જિતેન્દ્રિય થઈ, જન્મતી વખતે જેવુ રૂપ હતુ તેવા બનવુ (અર્થાત્ વસ્ત્રાદિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો), કેશ, દાઢી વગેરે ઉપાડી નાખવા પરિગ્રહ વિનાના શુદ્ધ બનવુ હિંસાદિરહિત બનવુ શરીરના સસ્કાર છોડી દેવા

આસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરવી અને શુભાશુભ ભાવોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ ભાવયુક્ત તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ યોગ યુક્ત થવું. જૈનસાધુનો પરની અપેક્ષા વિનાનો આ વેશ પુનર્ભવનો વિનાશ કરનાર છે. આમ પરમગુરુ પાસે જૈનસાધુની દીક્ષા લઈ, તેને નમસ્કાર કરી, તેની પાસે વ્રતસહિત આચાર સાંભળી, તેમાં પ્રયત્નશીલ થનારો સાચો શ્રમણ થયો કહેવાય. શ્રમણ થયા છતાં, જે મુનિ જિને કહેલા પદાર્થો ઉપર શ્રદ્ધા નથી કરતો તે સાચો શ્રમણ નથી અને તે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેની મોહદૃષ્ટિ નાશ પામી છે, જે શાસ્ત્રકુશળ છે, જે વિરાગચરિત્રમાં ઉદ્યમવંત છે, તે મહાત્મા 'ધર્મ' એટલે કે શુદ્ધ આત્મારૂપ મનાય. [પ્ર૦ ૧-૯૨; પ્ર૦ ૩-૧-૭]

મૂળ ગુણો : પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ[1], પાંચ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ, કેશ લુંચાવવા, છ આવશ્યક ક્રિયાઓ[2], વસ્ત્રરહિતતા, અસ્નાન, ભૂમિશય્યા,

---

1. ચાલવા-બેસવામાં, વસ્તુઓ લેવા-મૂકવામાં વગેરેમાં જીવજંતુની હિંસા ન થાય તે માટે જોઈ-તપાસીને પ્રવૃત્તિ કરવાના પાંચ નિયમો સમિતિ કહેવાય છે. વધુ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૩૯ ઇ૦.

2. તે છ આ પ્રમાણે : (૧) સામાયિક — એટલે કે દુશ્ચિંતનનો ત્યાગ કરી ધાર્મિક ભાવનાના ચિંતનપૂર્વક સમભાવમાં ચિત્તને સ્થાપિત કરવું તે; (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ — એટલે કે ૨૪ તીર્થંકરોનું નામપૂર્વક ગુણકીર્તન; (૩) વંદન — એટલે કે

દાતણ ન કરવુ, ઊભા ઊભા જમવુ અને એક વાર જમવુ એ ૨૮ને જિનવરે શ્રમણના 'મૂળ ગુણો' કહ્યા છે તેમા પ્રમાદ કરનાર શ્રમણનુ શ્રમણપણુ રદ થાય છે, અને તેને ફરી નવેસર દીક્ષા લેવી પડે છે[1] દીક્ષા આપનાર ગુરુ 'પ્રવ્રજ્યાદાયક' કહેવાય છે અને સયમનો એકદેશીય કે સર્વદેશીય છેદ કરી ફરી તેમા સ્થાપન કરનાર ગુરુ 'નિર્યાપક' કહેવાય છે પોતે સાવધાન રહીને પ્રવૃત્તિ કરી હોય, છતા કોઈ શ્રમણના સયમનો છેદ થઈ જાય, તો આલોચના કરી, ફરી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી એટલુ બસ છે પરતુ, જાણતા જ સયમનો ભગ કર્યો હોય, તો જૈનમાર્ગની વ્યવહારક્રિયામા ચતુર એવા શ્રમણ પાસે જઈ, પોતાનો દોષ તેની આગળ પ્રકાશિત કરી, તે જેમ બતાવે તેમ કરવુ શ્રમણે ગુરુની સોબતમા કે અન્ય સ્થાને પોતાના શ્રમણપણાનો ભગ થવા દીધા વિના, તથા પરદ્રવ્યમા ઇષ્ટ અનિષ્ટ સબધો ત્યાગીને વિહરવુ જે શ્રમણ હમેશા દર્શનપૂર્વક, જ્ઞાનને અધીન રહીને આચરણ કરે છે, અનત ગુણ સહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામા

વદનાયોગ્ય ધર્માચાર્યોને વિધિસર નમન, તથા કરેલા દોષોની કબૂલાત અને ક્ષમાપ્રાર્થના (૪) પ્રતિક્રમણ — એટલે કે શુભ આચારમાથી અશુભ આચારમા પ્રવૃત્તિ કરી હોય ત્યાથી શુભમા વિધિપૂર્વક પાછા આવવુ તે (૫) કાયોત્સર્ગ — એટલે કે સ્થાન, મૌન અને ધ્યાન તથા શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ બાદ કરતા શરીરની અન્ય તમામ પ્રવૃત્તિઓના ત્યાગરૂપી તપ (૬) પ્રત્યાખ્યાન — એટલે કે પ્રવૃત્તિની મર્યાદા નક્કી કરવી — કાઈ પણ હિંસાદિનિવૃત્તિ જેવો નિયમ લેવો તે

[1] મૂળમા તે છેદોપસ્થાપક થાય છે

નિય મીન રહે છ તથા મૂળ ગુણોમા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેનુ શ્રમણપણુ પારપણ કહેવાય છે માટે, ભોજન કે ઉપવાસ, નિવાસસ્થાન કે મુસાફરી દેહમાત્ર પરિગ્રહ કે પરિચિત મુનિ — એ બાબામા કે નિદ્રા વગેરેમા પ્રયત્નશીલ મુનિએ [illegible] [પ્ર ૩ ૮ ૧૫]

અહિંસા — સૂવુ, બેસવુ અને ચાલવા વગેરેમા મુનિની સાવધાનતા વિનાની જે પ્રવૃત્તિ છે તે જ તેની હમેશ નિરંતર ચાલતી હિંસા છે કારણકે બીજો જીવ મરો કે જીવો' એમ બેદરકારીથી વર્તનારને હિંસાનુ પાપ ચોક્કસ લાગે છે પરંતુ જે મુનિ સમિતિયુક્ત છે તથા યત્નશીલ છે તેને હિંસામાત્રથી બધ થતા નથી સાવધાનતાથી ન વર્તનારો શ્રમણ છએ જીવકાયોનો બધ કરનારો ગણાય છે પરંતુ હમેશા પ્રયત્નપૂર્વ વર્તનારો જગમા કમળની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. [પ્ર ૩ ૧૬ ૮]

અપરિગ્રહ — મુનિની કાયચેષ્ટાથી જીવ મરતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બધ થાય છે કે નથી પણ થતો પરંતુ પરિગ્રહથી તો બધ અવશ્ય થાય છે તેથી શ્રમણો સર્વનો ત્યાગ કરે છે જ્યા સુધી મુનિ સર્વસ્વનો નિરપેક્ષ ત્યાગ ન કરે ત્યા સુધી તેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને જ્યા સુધી ચિત્ત અશુદ્ધ છે ત્યા સુધી કર્મક્ષય કેમ કરીને થાય ? પરિગ્રહ કરનારમા આસક્તિ, આરભ કે અસયમ હોવાના જ અને પરદ્રવ્યમા જ્યા સુધી રતિ છ

ત્યાં સુધી મનુષ્ય કમ કરીને આત્માનુ પ્રમાજન કરાતો ? કાળ અને ક્ષેત્ર વગેરેને કોઈ શ્રમણ કોઈ પરિગ્રહ રાખતો હોય, તોપણ તેણે એવી રીતે વર્તવું કે જેથી તેના સયમનો છેદ ન થાય તેનો પરિગ્રહ ગમે તેટલો અલ્પ હોય તોપણ તે નિષિદ્ધ તો હરગિજ ન હોવો જોઈએ અસયમીઓ જેની ઇચ્છા કરે તેવો ન હોવો જોઈએ, તથા મમતા, આરભ અને હિંસાદિક ઉત્પન્ન કરનારો ન હોવો જોઈએ મોક્ષની કામનાવાળાને તો દેહને લગતો જરા સરખો ખ્યાલ પણ થાય, તો પણ તને માટે તે સગપ છે, તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ (નાહણ, સ્નાન વગેરે) શારીરિક સંસ્કારોનો પણ ત્યાગ ઉપદેશ્યો છે [પ્ર ૩,૧૯-૨૪]

જૈનમાર્ગમા મુમુક્ષુને નીચેની સાધનસામગ્રી વિહિત છે જેવુ જન્મ્યુ હોય તેવુ પોતાનુ (નગ્ન) શરીર ગુરુવચન વિનય અને સૂત્રાધ્યયન જેને આ લોકની અપેક્ષા નથી, કે પરલોકની આસક્તિ નથી, જેના આહારવિહાર પ્રમાણસર છે, તથા જે કષાયરહિત છે, તે જ શ્રમણ કહેવાય જેનો આત્મા એષણારહિત છે તેને ન । ઉપવાસરૂપી તપ જ છે શ્રમણો એ ઉપવાસની જ આકાક્ષા કરે છે આકાક્ષા વિના, ભિક્ષાથી જે કાઈ તેઓ માગી લાવે છે, તે ખાવા છતા તેઓ અનાહારી જ છે શ્રમણને કેવળ દેહનો જ પરિગ્રહ છે, એ દેહમા પણ તેને મમત્વાદિ નથી તથા તેને તે પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા વિના તપમા જ યોજે છે શ્રમણ એક જ વાર ખાય છે પેટ ઊણુ રાખીને ખાય છે ભિક્ષા માગતા જેવુ મળે તેવુ ખાય છે દિવસે જ ખાય છે રસની

અપેક્ષા વિના ખાય છે અને માનાપમાનનો ત્યાગ કરે છે, બાળક હોય, વૃદ્ધ હોય, થાકી ગયો હોય કે રોગગ્રસ્ત થયો હોય, તો તેવી અવસ્થામાં તેણે પોતાના મૂળ ગુણોનો ઉચ્છેદ ન થાય તેવી રીતે, પોતાની શક્તિ કે અવસ્થાને યોગ્ય ચર્યા કરવી. જે શ્રમણ પોતાના આહારવિહારમાં દેશ, કાળ, શ્રમ, શક્તિ અને શરીરની સ્થિતિ જોઈ-વિચારીને વર્તે છે, તેને થોડામાં થોડું બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. [પ્ર ૩,૨૭-૩૧]

આગમજ્ઞાન જે એકાગ્ર હોય, તે શ્રમણ કહેવાય અને જેને પદાર્થોનો નિશ્ચય હોય તે જ એકાગ્ર થઈ શકે પરંતુ અર્થોનો નિશ્ચય આગમથી થઈ શકે છે. માટે આગમજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન સૌથી અગત્યનો છે. આગમ ભણવા છતાં જો તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા ન હોય, તો મુક્તિ ન મળે તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધા હોવા છતાં તે મુજબ સંયમ (આચરણ) ન હોય તો નિર્વાણપ્રાપ્તિ ન થાય. અજ્ઞાની જે કર્મનો લાખો કે કરોડો ભવે ક્ષય કરી શકે તે કર્મના જ્ઞાની એક ઉચ્છ્વાસમાત્રમાં ક્ષય કરી નાખે છે. વળી જેને દેહાદિમાં અણુમાત્ર આસક્તિ હોય, તે બધાં આગમો ભણ્યો હોય તોપણ સિદ્ધિ મેળવી ન શકે. પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓથી સુરક્ષિત હોય, પાંચે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારો હોય, કષાયોને જીતનારો હોય અને દર્શન તથા જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય, તો તે શ્રમણ સંયમી કહેવાય. તેને શત્રુ કે બાંધવવર્ગ, સુખ કે દુઃખ, પ્રશંસા કે નિંદા, ઢેફું કે સોનું, તથા જીવિત અને મરણ સમાન હોય છે. દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણેમાં જે

એકમાત્રે પ્રયત્નશીલ હોય, તે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તેનું જ શ્રમણપણ પરિપૂર્ણ કહેવાય છે બીજું દ્રવ્ય મળતાં જે અજ્ઞાની શ્રમણ મોહ, રાગ કે દ્વેષ પામે છે, તે વિવિધ કર્મોથી બંધાય છે પરંતુ, જે શ્રમણ અન્ય દ્રવ્યમાં રાગ, દ્વેષ કે મોહ નથી પામતો, તે ચોક્કસ વિવિધ કર્મોનો ક્ષય કરી શકે છે [પ્ર ૩,૩૨-૪]

સેવા–ભક્તિ જૈન સિદ્ધાંતમાં, શુદ્ધ ભાવવાળા અને શુભ ભાવવાળા એમ બે પ્રકારના શ્રમણો કહ્યા છે તેમાં જે શુદ્ધ ભાવોવાળા છે, તે જ કર્મબંધનથી રહિત (અનાસ્રવ) છે બીજા બધા કર્મબંધનમાં જ છે અર્હતાદિમાં ભક્તિ, તથા શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્યો પ્રત્યે વત્સલતાવાળો શ્રમણ શુભ ભાવોવાળો કહેવાય છે જ્યાં સુધી પોતાની સરાગ અવસ્થા છે, ત્યાં સુધી સત્પુરુષોને વંદન–નમસ્કાર કરવા, તેઓ સામા આવે ત્યારે ઊભા થવું તેમજ અનુસરણ કરવું વગેરે પ્રવૃત્તિનો શ્રમણને નિષેધ નથી દર્શન અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો, શિષ્યો ગ્રહણ કરવા, તેમનું પોષણ કરવું અને જિનેન્દ્રોની પૂજા વગેરેનો ઉપદેશ આપવો — એ સરાગ અવસ્થાવાળા મુનિઓની ચર્યા છે બીજા જીવોને બાધા ન થાય તે રીતે ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘના સેવાદિ કરવા, તે પણ સરાગ અવસ્થાવાળાની પ્રવૃત્તિ છે પરંતુ, તેવી સેવા કરવાને અર્થે અન્ય જીવવર્ગોને તકલીફ આપે, તો તે શ્રમણ નથી રહેતો કારણકે, તેમ કરવું એ તો ગૃહસ્થ શ્રાવકોનો ધર્મ છે (સરાગીએ) ગૃહસ્થધર્મ પાળતાં કે યતિધર્મ પાળતાં

વૈયાવચ્ચની નિષ્કામ બુદ્ધિથી સ્વાધ્યાય કરતાં તેમ કરતા થાકું-ઘણું શ્રમનાશન થાય તો પણ વાંધો નહિ રોગથી, ક્ષુધાથી તૃષ્ણાથી કે શ્રમથી પીડિત શ્રમણને જોઈને સાધુએ યથાશક્તિ તેમ કરવી રોગી ગુરુ તથા પોતાનાથી નાના કે મોટા શ્રમણોની સેવાને અર્થે લૌકિક મનુષ્યો સાથે શુભભાવયુક્ત બોલવા-ચાલવાનો પ્રસગ પડે તેનો પણ નિષેધ નથી આ બધી શુભભાવયુક્ત ચર્યા શ્રમણ કે ગૃહસ્થ માટે કલ્યાણકર છે તેનાથી યથાક્રમે મોક્ષ પી પરમ સૌખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અનમત્ત શુભ રાગ તેવો રાગ પણ પાત્રવિશેષે વિપરીત ફળ આપે છે સમાન બીજ પણ જુદી ભૂમિમા ભિન્ન પરિણામ પામે છે

વળી અલ્પજ્ઞાનીએ વ્રતાદિના નિયમ અધ્યયન ધ્યાન અને દાન આચરનારો પુરુષ પણ મોક્ષ નથી પામતો માત્ર સુખરૂપ દેવ-મનુષ્ય-અવતાર પામે છે જેમને પરમાર્થનું જ્ઞાન નથી તથા જેમનામા વિષયકષાય અધિક છે તેવાઓની કરેલી સેવા વગેરેના પરિણામે હલકા મનુષ્યમાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે જે વિષયકષાયને શાસ્ત્રમા પાપરૂપે જણાવ્યા છે તેમા બધાયેલા પુરુષો મુક્તિ કેવી રીતે અપાવી શકે? તે જ પુરુષ મોક્ષરૂપી સુમાર્ગનો ભાગી થઈ શકે કે જે પાપકર્મમાંથી ઉપરત થયો હોય જે સર્વ ધર્મોમા સમદૃષ્ટિવાળો હોય, તથા જે ગુણસમૂહનુ સેવન કરનારો હોય અશુભ ભાવોમાંથી વિરત થયેલા અને શુદ્ધ કે શુભ ભાવોવાળા પુરુષો લોકને તારી શકે છે તેઓની સેવા કરનારો જરૂર ઉત્તમ સ્થાન પામે છે [પ્ર ૩,૪૫ ૬૦]

વિનય ઉત્તમ પાત્રને જોઈ, ઊભા થવુ, વદન કરવુ, વગેરે ક્રિયાઓ અવશ્ય કરવી કારણ કે, પોતાનાથી વધારે ગુણવાળાને આવતો દેખી ઊભા થવુ, તેનો આદર કરવો, તેની ઉપાસના કરવી, તેનુ પોષણ કરવુ, તેને હાથ જોડવા, તથા તેને પ્રણામ કરવા એમ જિનોએ કહેલુ છે શાસ્ત્રજ્ઞાનમા નિપુણ તથા સયમ, તપ અને જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ એવા શ્રમણોનો બીજા શ્રમણોએ ઊઠી આદર કરવો, તેમની ઉપાસના કરવી, અને તેમને નમન કરવુ કોઈ શ્રમણ સયમ, તપ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનયુક્ત હોય, પરતુ જો તેને જિનોએ જણાવેના આત્માદિ પદાર્થોમા શ્રદ્ધા ન હોય, તો તે શ્રમણ કહેવાવાને યોગ્ય નથી જે મુનિ ભગવાનના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તનારા શ્રમણને દેખી દ્વેષભાવથી તેની ટીકા કરે છે, અને તેના પ્રત્યે પૂર્વોક્ત વિનયાદિ ક્રિયાઓ નથી કરતો, તેનુ ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે પોતાનામા ગુણ ન હોવા છતા, પોતે શ્રમણ છે એટલા માટે જે મુનિ પોતાનાથી અધિક ગુણવાળા પાસેથી વિનયની આકાક્ષા રાખે છે, તે અનત મસારનો ભાગી બને છે તે જ પ્રમાણે શ્રમણપણામા વધારે ગુણોવાળા મુનિઓ હીન ગુણવાળા પ્રત્યે વિનયાદિ ક્રિયાઓ આચરે, તો તે જૂઠાણું આચરી ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થાય છ

જેને સૂત્રોના પદ અને અર્થનો નિશ્ચય થયો છે, જેના કષાયો શાત થયા છે, અને જે સદાચારમા પ્રવૃત્ત છે, તથા તપસ્યામાય જે અધિક છે એવો મુનિ પણ જો લૌકિક લોકોનો સમર્ગ ન તજે, તો તે સયમી થઈ શકતો નથી પ્રવ્રજ્યા લઈને પણ જે

નિર્ગ્રંથ મુનિ ઐહિક કર્મોમાં પ્રવર્તતો હોય છે, તે ભલે સંયમી અને તપયુક્ત હોય પણ તે લૌકિક જ કહેવાય. તેથી એ માટે જે શ્રમણ દુઃખમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છતો હોય તેણે સમાન ગુણવાળાની કે અધિક ગુણવાળાની સોબતમાં રહેવું. જૈનમાર્ગમાં રહીને પણ જેઓ પદાર્થનું સ્વરૂપ વિપરીત સમજી એ જ તત્ત્વ છે એમ નિશ્ચય કરી બેસે છે તે ભવિષ્યમાં અત્યંત દુઃખ ભોગવનારા લાંબા કાળ સુધી ભટકે. મિથ્યા આચરણથી રહિત, પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપના નિશ્ચયવાળો, અને પ્રશાંતચિત્ત એવો મુનિ પરિપૂર્ણ શ્રામણ્યવાળો છે, અને તે આ અસાર સંસારમાં લાંબો વખત ટકતો નથી [પ્ર ૩,૬૮-૭૨]

ખંડ ૨ જો

પારમાર્થિક દૃષ્ટિબિંદુ

૧

પ્રાસ્તાવિક

બે દૃષ્ટિઓ જેમ મ્લેચ્છ લોકોને મ્લેચ્છ ભાષા વિના કાંઈ સમજાવી શકાય નહીં, તેમ સામાન્ય લોકોને વ્યવહારદૃષ્ટિ વિના પારમાર્થિક દૃષ્ટિ[1] સમજાવવી અશક્ય છે વ્યવહારદૃષ્ટિ અસત્ય છે, અને શુદ્ધ પારમાર્થિકદૃષ્ટિ જ સત્ય છે જે જીવ પારમાર્થિક દૃષ્ટિનું અવલંબન લે છે, તથા તે દૃષ્ટિએ જ જીવ–અજીવ, પુણ્ય–પાપ, આસ્રવ–સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે જ સમ્યક્‌દૃષ્ટિ જીવ કહેવાય પરમ ભાવમાં સ્થિત અધિકારીઓએ વસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જણાવનાર પારમાર્થિક દૃષ્ટિની જ ભાવના કરવી જોઈએ

---

1 મૂળમાં તેને માટે 'શુદ્ધ નય, નિશ્ચય નય પારમાર્થિક નય' એવા શબ્દો છે અનુવાદમાં બધે પરમાર્થ દૃષ્ટિ કે પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એવો પ્રયોગ કાયમ રાખ્યો છે નય એટલે

જેઓ અપર ભાવમાં સ્થિત છે, તેમને માટે જ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ છે [સ૦ ૧૨.]

જે દૃષ્ટિ આત્માને અબદ્ધ અસ્પૃષ્ટ, અનન્ય નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત જાણે છે, તે પારમાર્થિક દૃષ્ટિ છે આત્મા નથી પ્રમત્ત (સંસારી) કે નથી અપ્રમત્ત (મુક્ત) વ્યવહારદૃષ્ટિએ, તેને જ્ઞાન છે, દર્શન છે અને ચારિત્ર છે, એમ કહેવામાં આવે છે પરંતુ તેને નથી જ્ઞાન નથી દર્શન કે નથી ચારિત્ર તે તો માત્ર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે જે માણસ આત્માને એ રૂપે જાણે છે તે સમગ્ર જિનશાસ્ત્રને જાણે છે [સ૦ ૬ ૭ ૧૪ ૫]

જેમ કોઈ દ્રવ્યાર્થી મનુષ્ય રાજાને જાણે છે તેનો નિશ્ચય કરે છે તથા પછી તેની પ્રયત્નપૂર્વક સેવા કરે છે, તેમ મોક્ષગામી પુરુષે જીવરાજને જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી જાણી તેનો નિશ્ચય કરી, તેનું સેવન કરવું જોઈએ જ્યાં સુધી મોહાદિ અંતરંગ કર્મમાં અને શરીરાદિ બહિરંગ નોકર્મમાં અહં-મમ-બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી માણસ અજ્ઞાની છે અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલી મતિવાળો તથા રાગ દ્વેષ વગેરે અનેક ભાવોયુક્ત મૂઢ પુરુષ જ પોતાની સાથે સંબદ્ધ કે અસંબદ્ધ એવાં શરીર, સ્ત્રીપુત્રાદિ ધનધાન્યાદિ તથા ગ્રામ-નગરાદિ સચિત્ત અચિત્ત કે મિશ્ર એવાં પરદ્રવ્યમાં 'હું આ છું, ... એમનો છું 'એ મારાં છે એ મારાં હતાં, 'હું એમનો હતો એ મારાં થશે તથા 'હું તેમનો થઈશ' એવા જૂઠા વિકલ્પો કરે છે પરંતુ સત્ય વસ્તુ જાણનારા સર્વજ્ઞ પુરુષોએ શુદ્ધ જ્ઞાનથી જાણ્યું છે કે જીવ તો હમેશાં ચૈતન્યસ્વરૂપ તથા બોધવ્યાપાર (ઉપયોગ) રૂપી લક્ષણવાળો છે તે

કયા જડ દ્રવ્યરૂપ છે, કે તું જડ પદાર્થને 'આ મારું છે,' એમ કહે છે? જો જીવ જડ પદાર્થરૂપ બની શકતો હોય, કે જડ પદાર્થો ચેતનપણું પામતા હોય, તો એમ કહી શકાય કે, આ જડ પદાર્થો મારા છે [સ ૧૭-૨૫]

જ્ઞાન અને આચરણ

જ્ઞાની પુરુષ સર્વ પરભાવોને પર જાણીને તેમનો ત્યાગ કરે છે તેથી, 'જાણવું એટલે ત્યાગવું,' એમ નિયમથી સમજવું જેમ લૌકિક વ્યવહારમા કોઈ વસ્તુને પારકાની જાણી, માણસ તેનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ્ઞાની પણ સર્વ પરભાવોને પર જાણી, તેમનો ત્યાગ કરે છે તે જાણે છે કે, મોહ વગેરે આતરિક ભાવો કે આકાશ વગેરે બાહ્ય ભાવો મારા કોઈ પ્રકારે સબધી નથી હું તો કેવળ એક, શુદ્ધ તથા હમેશા અરૂપી છુ, અન્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારુ નથી [સ ૩૪ ૮]

૧

જીવ

મિથ્યા દૃષ્ટિઓ આત્માને ન જાણતા, તથા આત્માથી ભિન્ન વસ્તુને આત્મા કહેતા કેટલાક મૂઢ લોકો (રાગદ્વેષાદિ) અધ્યવસાનને આત્મા માને છે કે કર્મને આત્મા માને છે બીજા વળી તીવ્ર-મંદ અનુભાગથી ભિન્ન ભિન્ન જણાતી રાગાદિ વૃત્તિઓની પરંપરાને જીવ માને છે કેટલાક શરીરને જીવ માને છે કેટલાક કર્મવિપાકને જીવ માને છે કેટલાક તીવ્ર-મંદ ગુણોવાળી કર્મની શક્તિને જીવ માને છે કેટલાક કર્મયુક્ત જીવને આત્મા માને છે કેટલાક (આઠ પ્રકારના) કર્મોના સંયોગને જીવ માને છે બીજા પણ દુર્બુદ્ધિ લોકો આત્માનું ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કરે છે તેઓ પરમાર્થવાદી નથી [સ ૩૯-૪૩]

જીવ-જડનો વિવેક

એ બધા અધ્યવસાનાદિ ભાવો જડ દ્રવ્યના પરિણામથી નિષ્પન્ન થાય છે, એમ કેવળજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. તેમને જીવ કેમ કરીને કહેવાય? આઠે પ્રકારનું કર્મ, કે જેને પરિણામે પ્રાપ્ત થતું ફળ દુઃખ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ જડ દ્રવ્યરૂપ — પુદ્ગલમય — છે. અધ્યવસાન વગેરે ભાવો જ્યાં જીવના કહેલા છે, ત્યાં વ્યવહારદૃષ્ટિથી તેમ કહેલું છે, એમ સમજવું. જેમ લશ્કર બહાર નીકળ્યું હોય, તો પણ વ્યવહારદૃષ્ટિથી રાજા બહાર નીકળ્યો એમ કહેવાય છે તેમ. જીવ તો અરસ, અરૂપ, અગંધ, અસ્પર્શ, અવ્યક્ત (ઇન્દ્રિયોને અગોચર), અશબ્દ, અશરીર, કોઈ પણ પ્રકારના લિંગ (ચિહ્ન), આકૃતિ (સંસ્થાન) તથા બાંધા (સંહનન) વિનાનો તથા ચેતનાગુણવાળો છે. તેને નથી રાગ, દ્વેષ કે મોહ પ્રમાદ વગેરે કર્મબંધનના દ્વારો (પ્રત્યય) પણ તેને નથી. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ, કે શરીર વગેરે નોકર્મ પણ તેને નથી. જુદાં જુદાં કર્મમાં વિકાસ પામેલો (કર્મની) શક્તિઓનો સમૂહ, શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પો, શારીરિક, માનસિક કે વાચિક પ્રવૃત્તિઓ, કષાયોની તીવ્રતા, અતીવ્રતા કે ક્રમહાનિ, જુદા જુદા દેહો, તથા મોહનીય કર્મની ક્ષયવૃદ્ધિ અનુસાર આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમરૂપી ગુણસ્થાનો[1] —

---

૧ ગુણ એટલે આત્માની સ્વાભાવિક શક્તિઓ અને સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની તરતમ-ભાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો ઉપરથી આવરણો આછાં થતાં જાય છે તેમ તેમ તે સહજ ગુણો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા

એ બધા પણ તેને નથી કેમકે, તે બધા જડ–પુદ્ગલ–ના પરિણામો છે એ બધા ભાવો વ્યવહારદૃષ્ટિથી જીવના કહેવામાં આવે છે એમની સાથે જીવનો સંબંધ દૂધ અને પાણીની પેઠે જાણવો એટલે કે, તે બંને જેમ એક બીજા સાથે મળેલાં દેખાય છે છતાં દૂધનું દૂધપણું જેમ પાણીથી જુદું છે, તેમ આ બધા ભાવો જીવથી જુદા છે કારણ કે, જીવનો બોધરૂપ ગુણ જડ ભાવો કે દ્રવ્યોથી જુદો છે કોઈ રસ્તે વટેમાર્ગુઓ હમેશ લૂંટાતા હોય, તો વ્યવહારી લોકો કહે છે કે, આ રસ્તો તો લૂંટાય છે તેમ કોઈ રસ્તો તો લૂંટાતો નથી તેમ જીવમાં કર્મ અને નોકર્મ વર્ણ જોઈને એ જીવનો વર્ણ છે એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે ગંધ–રસાદિનું પણ તેમજ સમજવું સંસારસ્થ જીવોને એ વર્ણાદિ હોય છે, સંસાર પ્રમુક્ત જીવોને એ કશું નથી હોતું સંસાર અવસ્થામાં પણ એ વર્ણાદિ વ્યવહારદૃષ્ટિએ જ જીવના છે, વાસ્તવિક નહીં તે અવસ્થામાં પણ જો તે વાસ્તવિક જ જીવના હોય તો સંસારસ્થ જીવો વર્ણાદિયુક્ત ઠરે અને વર્ણાદિવાળા હોવું એ તો જડ–પુદ્ગલ–દ્રવ્યનું લક્ષણ છે એટલે તે એમાં ભેદ જ ન રહ્યો પછી તો નિર્વાણ પામેલો જીવ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યથી જુદો કેમ કરીને થવાનો હતો? માટે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ બધા દેહો પુદ્ગલમય જડ કર્મથી નીપજ્યા હોઈ, તેમને જીવ એવું નામ વ્યવહારદૃષ્ટિથી જ આપવામાં આવે છે [સ ૪૫-૬૮]

જુઓ તેમના વિસ્તાર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું ... પા ૧૯૨ ટિ ૬

૩

કર્તા અને કર્મ

કર્મબંધનો પ્રકાર

જ્યાં સુધી અજ્ઞાની જીવ આત્મા અને ક્રોધાદિ વિકાર ('આસ્રવ') એ બે વચ્ચેનો તફાવત જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તે ક્રોધાદિમાં પ્રવર્તે છે. તેને કારણે કર્મોનો સંચય થાય છે. સર્વજ્ઞોએ જીવને કર્મોનો બંધ એ પ્રકારે કહ્યો છે. પરંતુ જ્યારે જીવને આત્મા અને ક્રોધાદિ વિકારો વચ્ચેનો ભેદ જણાય છે, ત્યારે તેને બંધ નથી થતો. કારણકે, જીવ જ્યારે વિકારોનું અશુચિપણું, (જડપણારૂપી) વિપરીતપણું, અધ્રુવપણું, અનિત્યપણું, અશરણપણું તથા દુઃખના કારણ-હોવાપણું જાણે છે, ત્યારે તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તે સમજે છે કે, હું તો એક છું, શુદ્ધ છું, નિર્મળ છું તથા જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ છું. માટે એ શુદ્ધ ભાવમાં સ્થિત તથા લીન થઈ, હું આ બધા વિકારોનો ક્ષય કરું. [સ. ૬૮-૭૪]

બંધાતું-સ્પર્શાતું, પરંતુ, એ 'બંધાતું' અને 'ન બંધાતું' એ બધા દૃષ્ટિઓના ઝઘડા છે. આત્મા તો એ બધા વિકલ્પોથી પર છે અને તે જ 'સમયસાર'[1] છે. એ 'સમયસાર'ને જ સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન કહી શકાય. [સ ૧૪૧ ૪]

---

1 સમયસાર એટલે આ ગ્રંથ કે તેનો સિદ્ધાંત અથવા સમય એટલે આત્મા અને તેનો સાર એટલે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ.

૪

પુણ્ય-પાપ

શુભાશુભકર્મ બંને અશુદ્ધ

લોકો જાણે છે કે અશુભકર્મ જ કુશીલ છે અને શુભકર્મ સુશીલ છે પરંતુ શુભકર્મ પણ સંસારમાં જ પ્રવેશ કરાવતું હોય, તો તેને સુશીલ કેમ કરીને કહેવાય? લોઢાની સાંકળ પણ માણસને જેમ બાંધે છે, તેમ સોનાની પણ બાંધે છે. શુભ તેમજ અશુભ બંને કર્મ જીવને બાંધે છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી તો શુભ તેમજ અશુભ બંને કર્મો કુશીલ જ છે. તેમનો સંસર્ગ કે રાગ ન કરવો. કુશીલ ઉપર રાગ કરનારનો વિનાશ ચોક્કસ છે. કુશીલ માણસને ઓળખ્યા બાદ તેનો સંસર્ગ કે રાગ જેમ ડાહ્યો માણસ તજે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો કર્મોના શીલ-સ્વભાવને જાણી, તેમનો સંસર્ગ તજે છે અને સ્વ-ભાવમાં લીન થાય છે.
[સ ૧૪૫ ૫૦]

છ, છતા મનમા જાણે છે કે પોતે વરનો સ્વામી નથી તેમ [૧૯૩ ૭]

જ્ઞાનીઓએ કર્મના પરિણામ વિવિધ કહ્યા છે, પરતુ તે કર્મોને કારણે થતા ભાવ એ મારા સ્વભાવરૂપ નથી હું તો એક ચેતનસ્વરૂપ છુ રાગ એ તો જડ કર્મ છે તેને પરિણામે આ રાગભાવ પેદા થાય છે પરતુ તે કાઈ મારો ભાવ નથી હું તો એક ચેતનસ્વરૂપ છુ,' એ પ્રમાણે જ્ઞાની વસ્તુનું તત્ત્વ જાણતો હોવાથી વિવિધ ભાવોને કર્મના પરિણામ જાણી તજે છે જેનામા રાગનો અંશમાત્ર છે, તે ભલે શાસ્ત્રો જાણતો હોય, તો પણ આત્માને જાણતો નથી અને આત્માને જાણતો નથી એટલે તે અનાત્માને પણ જાણતો નથી પછી તેને જ્ઞાની કેમ કરીને કહેવાય? [સ ૧૯૭-૨૦૨]

આત્મામા કર્મને નિમિત્તે થતા બધા વિભાવોને તજીને સ્વભાવભૂત ચેતનરૂપ નિયત સ્થિર અને એક ભાવને જ ગ્રહણ કર જ્યા મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મનપર્યવ જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન[1] — એ ભેદો દૂર થઈ, એક જ પદ બાકી રહે છે તે જ પરમાર્થ છે તેને પામીને માણસ નિર્વૃત

---

[1] જ્ઞાનના પાચ પ્રકારો માટે જુઓ આ માળાનુ અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક પા ૧૬૮ ટિ ૧ આત્મા ઉપરથી વિશિષ્ટ આવરણો દૂર થતા તે બધા જ્ઞાનો પ્રગટે છે તેમા મતિજ્ઞાન એટલે ઇંદ્રિયજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રાદિ મારફત થતુ જ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનપર્યવજ્ઞાન એ વિશિષ્ટ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતા (દૂરના પદાર્થ જાણવા બીજાના મનનુ ચિંતન જાણવુ ઇ૰) વિશિષ્ટ જ્ઞાનો છે; કેવળજ્ઞાન એટલે શુદ્ધ આત્માનુ નિરાવરણજ્ઞાન સર્વ વસ્તુઓનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન

થાય છે એ પદને જ્ઞાનગુણવિહીન પુરુષો ગમે તે સાધન કરવા છતા પામતા નથી તારે જો કર્મપરિમોક્ષ જોઈતો હોય, તો તુ તે પદને જ સ્વીકાર, તે પદમા જ નિત્ય રત થા, તેમા જ નિત્ય સતુષ્ટ થા, તથા એનાથી જ તૃપ્ત રહે તો તને ઉત્તમ સુખ પણ પ્રાપ્ત થશે આત્માને જ પોતાનુ નિશ્ચિત ધન જાણનો જ્ઞાની પરદ્રવ્યને પોતાનુ શાનો કહે ? જો પરદ્રવ્ય મારુ હોય, તો હુ તેના જેવો જડ બની જાઉં હુ તો જ્ઞાતા જ છુ, માટે બીજા કોઈ પર દ્રવ્યનો પરિગ્રહ મારે ન હોય ભલે તે છેદાઈ જાય, ભેદાઈ જાય, હરાઈ જાય, નાશ પામે ગમે તેમ ચાલી જાય, તો પણ તે પરદ્રવ્ય મારુ નથી જ જ્ઞાની અપરિગ્રહી તથા અનિચ્છ હોવાથી ધર્મને પણ ઇચ્છતો નથી, તેમ અધર્મને પણ નથી ઇચ્છતો ખાનપાન પણ નથી ઇચ્છતો, તેમ સર્વ ભાવોને પણ નથી ઇચ્છતો પોતાના જ્ઞાયકભાવમા નિયત એવો તે સર્વત્ર નિરાલબ રહે છે [સ ૨૦૫-૧૪]

પ્રાપ્ત થતા ભોગોમા તેને હેયબુદ્ધિ છે, અને અનાગત ભોગોની તેને કાક્ષા નથી પોતામા કર્મને નિમિત્તે થતા તથા સમયે સમયે વિનાશ પામતા વેદ્યવેદક ભાવોને તે જાણે છે, પણ કદી તેમની કાક્ષા નથી કરતો બધ અને ઉપભોગના નિમિત્ત એવા સસાર તથા દેહવિષયક અધ્યવસાનોમા જ્ઞાનીને રાગ થતો નથી જેમ સોનુ કાદવમા પડી રહેવા છતા કટાતુ નથી, તેમ બધા દ્રવ્યોમા રાગ વિનાનો જ્ઞાની કર્મોની મધ્યમા હોવા છતા લેપાતો નથી પરતુ, સર્વ દ્રવ્યોમા રાગવાળો અજ્ઞાની કાદવમા પડેલા લોઢાની જેમ કર્મરજથી લેપાય છે શખ વિવિધ

પશુભાવ, નરકભાવ, દેવભાવ, મનુષ્યભાવ તેમજ અનેકવિધ પાપ પુણ્ય, ધર્મ અધર્મ, જીવ, અજીવ, લોક અને અલોક એ બધા ભાવોરૂપે જીવ પોતાના અધ્યવસાનથી થાય છે. એ અધ્યવસાન જેમનામાં નથી તે બધા મુનિઓ શુભ અશુભ કર્મથી લેપાતા નથી. [ગા૦ ૨૬૮-૭૦]

બુદ્ધિ, વ્યવસાય, અધ્યવસાન, મતિ, વિજ્ઞાન, ચિત્ત, ભાવ, પરિણામ — એ બધા શબ્દો એકાર્થક સમજવા. [ગા૦ ૨૭૧]

પારમાર્થિક દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રતિષેધ થાય.

જે મુનિઓ પારમાર્થિક દૃષ્ટિબિંદુનું અવલંબન કરે છે, તેઓ નિર્વાણ પામે છે. કોઈ માણસ જિનવરોએ ઉપદેશેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, શીલ, તપ વગેરે આચરતો હોય અને ભલે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની જ હોય તો તે મુક્ત થતો નથી. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ ઉપર જેને શ્રદ્ધા નથી, અને તેથી મોક્ષતત્ત્વની જેને શ્રદ્ધા નથી, એવો અભવ્ય પુરુષ શાસ્ત્રોના ગમે તેટલા પાઠ કરે પણ તેથી તેને કાંઈ લાભ થતો નથી. કારણ કે તે કામભોગરૂપ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ, રુચિ વગેરે જે કાંઈ કરે છે, તે ભોગનિમિત્ત કરે છે; કર્મના ક્ષય નિમિત્ત નહિ. વ્યવહારનયથી આચારાંગાદિ શાસ્ત્રોને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, જીવાદિને દર્શન[1] કહેવામાં આવે છે, અને છ જીવનિકાયોની રક્ષાને ચારિત્ર કહેવામાં આવે

૧ દર્શનનો આશ્રય – વિષય – હોવાથી દર્શન — ટીકા

છે, પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે આત્મા એ જ મારું જ્ઞાન છે, આત્મા એ જ મારું દર્શન અને ચારિત્ર છે, આત્મા એ જ મારું પચ્ચક્ખાણ[1] છે તથા આત્મા એ જ મારો સંવર અને યોગ છે [સ ૨૭૭-૭]

જેમ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ પરિણામસ્વભાવી હોવા છતાં પોતાની મેળે લાલ વગેરે રંગોરૂપે નથી પરિણમતો કે પોતાની મેળે લાલ વગેરે રંગોરૂપે પરિણમવાનું નિમિત્ત નથી થતો, પરંતુ તેની પાસે બીજી કોઈ રંગિત વસ્તુ આવે, તો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ, તે વસ્તુના રંગરૂપે તે પરિણમે છે, તેમ શુદ્ધ આત્મા પોતે પરિણામસ્વભાવી હોવા છતાં, પોતાની મેળે રાગાદિ ભાવોરૂપે નથી પરિણમતો કે પોતાની મેળે રાગાદિ પરિણામનું નિમિત્ત નથી થતો પરંતુ પર ચ એવું જે જડકર્મ, તે રાગાદિરૂપે પરિણમી આત્માના રાગાદિભાવોનું નિમિત્ત થાય છે, અને (શુદ્ધ સ્વભાવથી ચ્યુત થનારો અવિવેકી) આત્મા તે રાગાદિ ભાવોરૂપે પરિણમે છે આત્મા પોતે પોતાની મેળે રાગ, દ્વેષ, મોહ કે કષાય વગેરે ભાવો કરતો નથી તેથી તે ભાવોનો તે કર્તા નથી જે વિવેકી પુરુષ સ્વ-સ્વભાવ જાણે છે, તે કર્મોદયને નિમિત્તે થતા ભાવોને પોતાનાથી પર જાણી, તે-રૂપે પરિણમતો નથી — તેમને પોતાના માનતો નથી — તે તેમનો માત્ર જ્ઞાતા રહે છે પરંતુ જે અજ્ઞાની તે રાગાદિને પર ન જાણતો તેમને પોતારૂપ માને છે, કે તે-રૂપે પરિણમે છે, તે ફરી પણ બંધાય છે એટલે કે, જે આત્મા

૧ 'પ્રત્યાખ્યાન'–કશું ત્યાગવાનો નિયમ

પણ આવે કે, આત્મા પોતે જ રાગાદિ વિભાવોનું કારણ હોય, તો તે નિત્ય હોવાથી હમેશ તેમ કરતો જ રહે એટલે કદી મુક્તિનો જ પ્રસંગ ન આવે.'[1] માટે, રાગાદિ વિભાવોનુ કારણ દ્રવ્યકર્મ છે કે જે પરદ્રવ્ય છે જે અવિવેકી આત્માને વિવેકજ્ઞાન નથી, અને તેથી જે પરદ્રવ્યમાં અને તેને નિમિત્તે થયેના ભાવોમા અહં–મમત્વ–બુદ્ધિ રાખે છે તે ફરી પાછો નવાં કર્મો બાંધે છે પરંતુ જે વિવેકીને વિવેકજ્ઞાન થયુ છે, તે પરદ્રવ્યો[2] પોતાનાથી ભિન્ન માને છે, તથા તમા રાગાદિ કરતો નથી તેથી તેને નિમિત્ત થતા દોષોનો પણ પોતાને કર્તા માનતા નથી [મ ૨૮૦ ૭] જ્યા સુધી આત્મા 'દ્રવ્ય' અને 'ભાવ' એમ બંને પ્રકાર પરદ્રવ્યનુ પ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો, અને પોતાના કેવળ સ્વરૂપમા સ્થિત નથી થતો, ત્યા સુધી તે નવું કર્મ બાંધ્યે જ જાય છે [મ ૨૮૩ ૫]

---

૧ અવતરણનો ભાગ મૂળમા નથી

૨ મૂળમા આધાકર્મિક અને ઔદ્દેશિક એવા દોષિત અન્નના પ્રસંગનો નિર્દેશ છે

૯

મોક્ષ

કોઈ પુરુષ ઘણા લાંબા વખતથી કેદમાં પુરાયેલો હોય અને પોતાના બંધનનો તીવ્ર કે મંદ સ્વભાવ તેમજ તેનો કાળ બરાબર જાણતો હોય પરંતુ જ્યાં સુધી તે પોતાના બંધનને વશ રહી તેનો છેદ ન કરે ત્યાં સુધી તે લાંબા વખતે પણ છૂટો ન થઈ શકે તે જ પ્રમાણે કોઈ માણસ પોતાના કર્મબંધનનો પ્રદેશ સ્થિતિ પ્રકૃતિ તેમજ અનુભાવ[1] (અનુભાગ) જાણતો હોય તોપણ તેટલા માત્રથી તે તેમાંથી છૂટી ન શકે પરંતુ તે જ માણસ જો રાગાદિ દૂર કરી શુદ્ધ થાય તો તેમાંથી છૂટી શકે છે માત્ર બંધનો વિચાર કરવાથી તેમાંથી છૂટાય નહિ તેને માટે તો બંધો તેમજ આત્માનો સ્વભાવ જાણી બંધથી વિરક્ત થવું જોઈએ ત્યારે કર્મમાંથી છૂટાય [સ ૨૮૮-૯૩]

---

૧ તેમના અર્થ માટે જુઓ પા ૭૬ નો ૧

વિવેક — જીવ અને બંધને, તેમના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો બરાબર જાણી પ્રજ્ઞારૂપી છરી વડે જુદા પાડવામાં આવે, તો જ તે છૂટા થાય પછી, બંધને છેદી છૂટો પાડી નાખવો અને આત્માને ગ્રહણ કરવો આત્માને કેવી રીતે ગ્રહી શકાય? જેમ પ્રજ્ઞા વડે તેને જુદો પાડયો, તેમ પ્રજ્ઞા વડે જ તેને ગ્રહણ કરવો જેમકે 'જે ચેતનસ્વરૂપ છે, તે હું છું, જે દ્રષ્ટા છે, તે હું છું, જે જ્ઞાતા છે, તે હું છું બાકીના જે બધા ભાવો છે, તે મારાથી ભિન્ન છે' શુદ્ધ આત્માને જાણનારો ડાહ્યો પુરુષ, સર્વ ભાવોને પરકીય જાણ્યા પછી, તેમને કેવી રીતે પોતાના માને? [સ ૨૯૪ ૩૦૦]

અમૃતકુંભ — જે માણસ ચોરી વગેરે અપરાધો કરે છે, તે 'મને કોઈ પકડશે' એ પ્રમાણે શંકિત થઈને લોકમાં ફરે છે પરંતુ જે અપરાધી નથી, તે નિઃશંક થઈને જનપદમાં ફરે છે તેમ, જો હું સાપરાધ હોઉં તો બંધાઈશ—બંધાઈશ એવી શંકા થાય પરંતુ જો હું નિરપરાધ હોઉં, તો પછી હું નિર્ભય છું કેમકે મને કોઈ બાધવાનું નથી સંસિદ્ધિ, રાધ, સિદ્ધિ, સાધિત, આરાધિત, એ શબ્દો એકાર્થક છે રાધ એટલે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ—પ્રાપ્તિ જેને એ નથી, તે આત્મા અપરાધ (યુક્ત) એટલે સાપરાધ છે પરંતુ જે નિરપરાધ અથવા રાધયુક્ત છે, તે નિર્ભય છે 'હું શુદ્ધ આત્મા છું' એવું તે નિશ્ચય જાણતો હોવાથી, શુદ્ધાત્મસિદ્ધિરૂપી આરાધના તેને હંમેશ હોય છે એ શુદ્ધાત્મસિદ્ધિ વિનાની (જૂના પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ગ્રંથોમાં કહેલી)

૧૦

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન

આત્માનું અકર્તૃત્વ શી રીતે?

કોઈ પણ દ્રવ્ય, પોતે જુદા જુદા ગુણોવાળાં જે પરિણામો પામે છે તેમનાથી ભિન્ન નથી હોતું. જેમ સોનું પોતાનાં કડું વગેરે પરિણામોથી ભિન્ન નથી હોતું તેમ. તે પ્રમાણે, જીવ તથા અજીવ દ્રવ્યનાં જે પરિણામો સૂત્રમાં મનાવ્યાં છે, તે પરિણામોથી તે તે દ્રવ્ય અન્ય નથી. આત્મા બીજા કશાથી ઉત્પન્ન નથી થયો; તેથી તે કોઈ અન્યનું કાર્ય નથી. તે જ પ્રમાણે તે બીજા કોઈને ઉત્પન્ન કરતો નથી; તેથી કોઈ બીજાનું કારણ નથી. તેથી વસ્તુતાએ જીવને જડ કર્મનો કર્તા કહેવો એ સંભવતું નથી. છતાં આપણે નિયમથી જોઈએ છીએ કે, કર્મને કારણે કર્તા (આત્મા) વિવિધ ભાવોરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે; અને કર્તાના ભાવોને કારણે કર્મો જ્ઞાનાવરણીયાદિરૂપે ઉત્પન્ન

થાય છ એ સિવાય માટ ઈ ગન તેનની સિદ્ધિ થઈ નકે તમ પણ નથી તા ત ા ખુનામા ા ઁ

એ વાત માગી ૬ ક આ મા પ્રકૃતિ (અગ ત ક કમ અને તના ફળ)ન મા ૄ[1] વિવિધ વિભાવારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ક નાશ પામે છ ત પ્રમાણ પ્રકૃતિ પણ આત્માના તે વિનાવો કારણ (જ્ઞાનાવ ણીયાદિ ક્મ પે) ઉત્પન્ન થાય) અ ા ાાશ પામે) ત્યા સુધી અજ્ઞાનને લીધે આ મા પ્રકૃતિ અ ત તના ફળોમાથી અહ-મમ-બુદ્ધિના ત્યાગ નથી ના ત્યા સુધી તે અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ અને અસયમી ર છ તથા ત્યા સુધી તે ત કારણ નવા ક્મો બધાના ી ન ા મનાર વધતો જાય છ પરંતુ જ્યારે વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી તે અનંત કમફળોમાથી અહ-મમ-બુદ્ધિ ત છે છ ત્યાર ત વિમુક્ત થાય, શા અને મુનિ (અગ ત ક નયત) થાય છ [સ ૩૦૯ ૧૫]

અજ્ઞાની પ્રકૃતિ સ્વભાવમા સ્થિત થઈન કર્મફળ ભાગવ) પરંતુ જ્ઞાની C યમા આવેન ક્મફળને જાણે છે પણ ભા વતા નથી સાપ ગોળવાળુ ગળ્યુ દૂધ રોજ પીવા છતા જેમ ઝેરી મટતો નથી તેમ અજ્ઞાની સારી પેઠ શાસ્ત્રો ભણ્યા છતા પ્રકૃતિને[2] ત્યાગતો નથી પરંતુ નિર્વેદયુક્ત બનેલો જ્ઞાની કર્મના નાશમાશ અનેકવિધ ફળ

---

૧ મૂળ સર્વમ્ છ અજ્ઞાનથી તેને અને તેના પરિણામને પોતારૂપ માનીને — ટી ૦

૨ કમને અને કમફળને ત્યાગતો નથી એટલે કે તેમાથી અહ-મમ-બુદ્ધિ ત્યાગતો નથી — ટીકા૦

જાણે છે, પણ તેમાં અહ-મમ-બુદ્ધિ ન કરતો હોવાથી તેમને ભોગવતો નથી જેમ નેત્ર નાગનરસા પદાર્થો જુએ છે, પણ તેથી તેમનુ કર્તાભોક્તા નથી તેમ જ્ઞાની પણ બંધ, મોક્ષ, કર્મનો ઉદય અને ક્ષય (નિર્જરા) જાણે છે, પરંતુ તેમાં અહ-મમ-બુદ્ધિ ન હોવાથી તેમને કરતો-ભોગવતો નથી[૧] [મ ૩૧૬ ૨૦] વસ્તુસ્વરૂપનુ જેમને જ્ઞાન નથી, એવા અન લોકો પરદ્રવ્યને પોતાનુ કહીને ભલે વ્યવહાર કરે પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ તો જાણે છે કે, તેમાં પરમાણુમાત્ર પણ મારુ નથી મિથ્યાદષ્ટિવાળો માણસ જ પરદ્રવ્યને પોતાનુ માની (રાગદ્વેષમોહરૂપે પરિણમે છે અને એ રીતે કર્મબંધનો) કર્તા થાય છે

વાસ્તવિક રીતે જ આત્મા કર્મ અને કર્મફળોનો કર્તા હોય, તો આત્માનો કદી મોક્ષ જ ન થાય સામાન્ય જનસમુદાય એમ માને છે કે, દેવ, મનુષ્ય, વગેરે પ્રાણીઓનો કર્તા વિષ્ણુ છે તે જ પ્રમાણે જો શ્રમણોને મતે આત્મા પણ કર્તા હોય તો પછી લોકોની પેઠે તે શ્રમણોનો પણ મોક્ષ નહિ સંભવે કારણ કે, (વિષ્ણુ તેમજ આત્મા નિત્ય હોવાથી) દેવ-મનુષ્યાદિ લોક સરજાતો જ રહેવાનો [મ ૩૨૧ ૩]

---

૧ જ્ઞાન થયુ એટલે તરત મુક્તિ નથી થઈ જતી પ્રારબ્ધ-કર્મો ભોગવવા જ પડે છે પરંતુ જ્ઞાની તે તે કર્મોના ઉદયને પોતાનાથી ભિન્ન જાણી તેમાં અહ-મમ-બુદ્ધિ નથી કરતો, તેથી તેને નવા કર્મનો બંધ નથી થતો, કે તેમનુ સુખદુઃખ તેને નથી વસતુ

કરે છે, અને સ્ત્રીવેદ નામનુ કર્મ પુરુષની અભિલાષા કરે છે? માટે કોઈ જીવ અબ્રહ્મચારી જ નથી, કર્મ જ કર્મની ઇચ્છા કરે છે તે જ રીતે પરઘાત નામનુ કર્મ બીજાને મારે છે, તેથી કોઈ જીવ હિંસક નથી, કારણ કે કર્મ કર્મને મારે છે" આ પ્રમાણે કેટલાક શ્રમણો સાખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણેનો મત પ્રરૂપે છે તેમને મતે પ્રકૃતિ જ બધુ કરે છે, અને આત્મા તો અકર્તા જ છે [મ ૩૩૨ ૪૦]

તે જ સાખ્યવાદી વળી આગળ કહે છે "ઉપર કહેલા દોષો ટાળવા સારુ તમે એમ કહો કે, 'આત્મા, આત્મા વડે જ આત્માને રાગાદિભાવ યુક્ત કરે છે એટલે અચેતન દ્રવ્ય ચેતન દ્રવ્યમા પરિણામ કરે છે એમ કહેવુ નહિ પડે' તો તેમા પણ ઘણા દોષ છે કારણ કે તમારા મતમા આત્મા નિત્ય, અને અસખ્ય પ્રદેશોવાળો જણાવ્યો છે તેની વસ્તુને હીન કે અધિક કાઈ કરી શકાય નહિ વળી, તમારે મતે આત્મા જ્ઞાયક છે અને જ્ઞાનસ્વભાવમા સ્થિત છે, તો પછી તે પોતાની મેળે પોતામા પરિણામો શ્રેમ કરીને કરી શકે?' [મ ૩૪૧ ૪]

સાખ્યવાદીને જવાબ — આ બધા આક્ષેપોનો અને દલીલોના જવાબ સ્યાદ્વાદ છે આત્માને નયો કર્તા નયો અકર્તા માનવા જતા કદી નિરાકરણ આવવાનુ નથી માટે એમ જ કહેવુ ઠીક છે કે, આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવે અવસ્થિત હોવા છતા, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા મિથ્યાત્વ આદિ ભાવોના જ્ઞાનસમયમા, અનાદિકાળથી જ્ઞેય અને જ્ઞાનના વિવેકજ્ઞાનની શૂન્યતાથી,

આત્મા પરદ્રવ્યનો જ્ઞાતા પણ નથી

જેમ ખડી ઘર વગેરેને ધોળા કરે છે, પરંતુ તેથી તે ઘર વગેરે પરદ્રવ્યની ઘર વગેરે પદ્રવ્યરૂપ નથી બની જતી, તે તો પોતે પોતારૂપ જ રહે છે, તેમ આત્મા જે અન્ય દ્રવ્યને જાણે છે, તે અન્ય દ્રવ્યનો [illegible] તે અન્ય દ્રવ્યસ્વરૂપ નથી બની જતો તે તો પોતે પોતારૂપ જ રહે છે તે જ પ્રમાણે આત્મા જે અન્ય દ્રવ્યોને જુએ છે, ત્યારે [illegible] શ્રદ્ધે છે તદ્રૂપ નથી બનતો પરંતુ પોતે પોતારૂપ જ રહે છે તો વ્યવહારમાં એમ કહેવાય છે કે, ખડી પોતાના સ્વભાવથી ઘર વગેરેને ધોળા કરે છે તે જ પ્રમાણે [illegible] પોતાના ભાવથી પરદ્રવ્યને જાણે છે, જુએ છે, તજે છે [illegible] શ્રદ્ધે છે એમ કહી શકાય [મ ૩૫૬-૬૫] પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિએ તો આત્માને પરદ્રવ્યનો જ્ઞાયક, દર્શક, [illegible] ત્યાગ[illegible] ન કહી શકાય કેમ કે, પરદ્રવ્યને અને આત્માને કશો સંબંધ જ નથી જેમ ચાંદની પૃથ્વીને ઉજ્જ્વળ કરે છે, પરંતુ તેથી ચાંદની પૃથ્વી બની જતી નથી કાંઈ [illegible] નથી, તેમ જ્ઞાનનો સ્વભાવ કોઈ અન્ય દ્રવ્યનો તેમાં પ્રતિભાસ પડે, તેથી આત્માને પરદ્રવ્યનો જ્ઞાયક ન કહી શકાય તે તો પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે પરદ્રવ્યને અને તેને કશો સંબંધ નથી [મ ૩૫૬-૬૫]

આત્મામાં રાગાદિ નથી

ઉપરની વસ્તુ આચાર્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ મિથ્યા દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર કંઈ અચેતન વિષયોમાં નથી કે

કરવા પણ નથી જતો તે જ પ્રમાણે શુભાશુભ રૂપ પણ તને
કહેવા નથી આવતુ કે, તુ મો જો, તેનુ જ શુભાશુભ ગધ
રસ, સ્પર્શ, ગુણ દ્રવ્યનુ પણ છે અસ્તત્વ, એ તો
વસ્તુસ્વભાવ છે કે, દરેક ઇન્દ્રિયના વિષય તે તે ઇન્દ્રિયના
ગોચર તો જરૂર બનવાના તેમ કરતા તેમને રાકી
શકાવાના નહિ પરતુ મૂઢ મનુષ્ય તે ગધામા
ઉપશાત રહેવાને બદલે તે તે વિષયોને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા
કરે છે તેનામા કલ્યાણરૂપ વિવેકબુદ્ધિથી જ નથી દીવાનો
સ્વભાવ છે કે ઘટપટાદિને પ્રકાશવા તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો
સ્વભાવ છે કે જ્ઞેયને જાણવુ પરતુ, જ્ઞેયને જાણવા
માત્રથી જ્ઞાનમા વિકાર થવાનુ કાઈ કારણ નથી જ્ઞેયને
જાણીને તેને ભલુબૂરુ માની આત્મા રાગી દ્વેષી ઇત્યાદિ
થાય છે તે જ અજ્ઞાન છે, અને તે જ કર્મબધનની
જડ છે માટે પૂર્વે કરેલા શુભાશુભ અનેક પ્રકારના
કર્મમાથી એટલે તેને કારણે થતા ભાવોમાથી આત્માને
તુ છોડાવ અર્થાત્ તેમને પોતાનાથી પર માની, તેમા
અહ-મમ-બુદ્ધિ કરવાને બદલે સ્વ-સ્વભાવમા સ્થિર થા
તેનું નામ જ પ્રતિક્રમણ છે તે જ પ્રમાણે આગામી
કર્મ કે તેના કારણભૂત ભાવોમાથી જાતને છોડાવવી
તેનુ નામ જ પ્રત્યાખ્યાન છે તથા વર્તમાન
દોષમાથી જાતને છોડાવવી — તેનુ નામ જ આલોચના
છે આમ ત્રણ કાળ સબધી કર્મોથી આત્માને ભિન્ન
જાણવો, શ્રદ્ધવો અને અનુભવવો એ જ સાચુ પ્રતિક્રમણ,
પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચના છે અને એ જ વાસ્તવિક
ચારિત્ર છે [સ ૩૬૬ ૮]

(કર્મસંયોગજનિત) કે વૈસ્રસિક (સ્વાભાવિક) કોઈ ગુણથી પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ કે ત્યાગ થઈ શકતા નથી માટે વિશુદ્ધ આત્મા જડ-ચેતન દ્રવ્યોમાંથી કોઈને ગ્રહણ કરતો ત્યાગતો નથી [૪૦૫ ૭]

સાચો મોક્ષમાર્ગ આવી જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ છે, ત્યાં મૂઢ લોકો સાધુસંપ્રદાયોના કે ગૃહસ્થીઓના જુદાં લિંગો (ચિહ્ન-વેષ ઇત્યાદિ) ધારણ કરી એમ માને છે, આ લિંગ એ જ મોક્ષમાર્ગ છે — એ કેવી મૂઢતા છે? કોઈ પણ બાહ્ય લિંગ મોક્ષનો માર્ગ શી રીતે હોઈ શકે? કારણ, અર્હતો તો દેહનું પણ મમત્વ છોડી, સર્વ લિંગો તજી, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને સેવે છે માટે એ બધા સાધુ કે ગૃહસ્થીના લિંગો છોડી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગમાં જ આત્માને જોડો જિનોએ એ જ મોક્ષમાર્ગ વર્ણવ્યો છે તે મોક્ષમાર્ગમાં આત્માને સ્થાપી, તેનું જ ધ્યાન કરો, તેનું જ ચિંતન કરો, અને ત્યાં જ હમેશાં વિચરો અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહરવાનું છોડી દો જેઓ સાધુ કે ગૃહસ્થના બહુ પ્રકારના બાહ્ય લિંગોમાં મમત્વ કરે છે, તેઓ 'સમયસાર' (પરમાર્થરૂપ આત્મા કે, આ ગ્રંથનું રહસ્ય) જાણતા નથી વ્યાવહારિકદૃષ્ટિ તો મોક્ષમાર્ગમાં મુનિ અને શ્રાવક એમ બે લિંગો વર્ણવે છે, પરંતુ પારમાર્થિકદૃષ્ટિ તો મોક્ષમાર્ગમાં કોઈ પણ લિંગ ઇચ્છતી નથી [સ ૪૦૮ ૧૪]

જે આ 'સમયપ્રાભૃત'ને ભણીને તથા અર્થ અને તત્ત્વથી તે જાણીને તેના અર્થમાં સ્થિત થશે, તે ઉત્તમ સુખરૂપ થશે [સ ૪૧૫]

સુભાષિતો

समयसार

णाणगुणेग विहीणा एय तु पय बहवि ण लहंति ।
त गिण्ह णियदमेद जदि इच्छसि कम्मपरिमोक्ख ॥

નિર્વિકાર પરમાત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વિના આ પરમ પદને ઘણે તેટલા તપસાધન કરવા છતા કોઈ મેળવી શક્તુ નથી માટે તારે જો કર્મબંધનમાથી મુક્તિ જોઈતી હોય તો તેનો જ સ્વીકાર કર [૨૦૫]

एदम्हि रदो णिच सतुट्ठो होहि णिचमेदम्हि ।
एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तम सोक्ख ॥

તારે જો પારમાર્થિક સુખ જોઈતુ હોય તો એ પરમાત્મતત્ત્વમા જ નિત્ય લીન રહે તેમા જ નિત્ય સતુષ્ટ થા અને તેમા જ નિત્ય તૃપ્ત રહે [૨૦૬]

जह बंधे चिंततो बंधणबद्धो ण पावइ विमोक्खं ।
तह बंधे चिंततो जीवोवि ण पावइ विमोक्खं ॥

કોઈ માણસને લાંબા વખતથી બંધનમાં નાખ્યો હોય તે માણસ તે બંધ વિષે ગમે તેટલા વિચાર કર્યા કરે, પણ તેથી તેમાંથી છૂટો થઈ શકે નહિ પરંતુ તે બંધન તોડી નાખે, તો જ તેમાંથી મુક્ત થઈ શકે તે જ પ્રમાણે સંસારબદ્ધ જીવનું પણ સમજવું [૨૯૧]

बंधाणं च सहावं वियाणिओ अप्पणो सहावं च ।
बंधेसु जो विरज्जदि सो कम्मविमोक्खणं कुणइ ॥

બંધનું સ્વરૂપ તથા આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને, જે માણસ બંધનથી વિરક્ત થાય છે, તે પોતાની મુક્તિ સાધી શકે છે [૨૯૩]

कह सो घिप्पइ अप्पा पण्णाए सोउ घिप्पए अप्पा ।
जह पण्णाइ विहत्तो तह पण्णाएव घित्तव्वो ॥

એ આત્માનું જ્ઞાન પ્રજ્ઞા વડે જ થઈ શકે છે પ્રજ્ઞા વડે આત્માને અન્ય દ્રવ્યોમાંથી છૂટો પાડવો, એનો અર્થ જ તેને જાણવો [૨૯૬]

पण्णाए घित्तव्वो जो दट्ठा सो अहं तु णिच्छयओ ।
अवसेसा जे भावा ते मज्झ परेत्ति णायव्वा ॥

પ્રજ્ઞા વડે અનુભવવું જોઈએ કે, જે દ્રષ્ટા છે, તે જ હું છું બીજા બધા જે ભાવો છે, તે મારાથી પર છે [૨૯૮]

તે મોક્ષમાર્ગમાં જ તારા આત્માને સ્થાપિત કરી તેનું જ ધ્યાન ધર, અને તેનું જ આચરણ કર અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહરવાનું છોડી દે [૪૧૨]

प्रवचनसार

વિષયસુખ

जदि संति हि पुण्णाणि य परिणामसमुब्भवाणि विविहाणि ।
जणयंति विसयतण्हं जीवाणं देवदंताणं ॥

વિવિધ સુખો પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાથી અનેક પુણ્યો કર્યા હોય તો તેને પ્રભાવે દેવસર્ગ સુધીના જીવો। (તે તે પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે તથા સાથે સાથે તે) વિષયો માટે તૃષ્ણા ઊભી થાય છે [૧,૭૪]

ते पुण उदिण्णतण्हा दुहिदा तण्हाहिं विसयसोक्खाणि ।
इच्छंति अणुहवंति य आमरणं दुक्खसंतत्ता ॥

જાગેલી તૃષ્ણાઓવાળા તે જીવો તૃષ્ણાથી દુખિત થઈને, પછી વિષયસુખની ઇચ્છા કરે છે અને મરતા સુધી તૃષ્ણાના દુખથી સતપ્ત થઈ તે સુખો અનુભવ્યા કરે છે [૧,૭૫]

सपरं बाधासहिदं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमम् ।
जं इंदियेहिं लद्धं तं सोक्खं दुक्खमेव तधा ॥

પરંતુ, ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ દુખરૂપ જ છે, કારણ ઇન્દ્રિયસુખ હમેશા પરાધીન હોય છે, વિઘ્નયુક્ત હોય

જે વિનાશી હોય છે, ભવનું કારણ હોય છે તથા અતૃપ્તિકર હોય છે. [૧૭૬]

एगंतेण हि देहो सुहं ण देहिस्स कुणइ सग्गे वा ।

विसयवसेण दु सोक्खं दुक्खं वा हवदि सयमादा ॥

દેહ તો કદી આ લોકમાં કે સ્વર્ગમાં જીવને સુખ આપતો નથી. પોતાને પ્રિય કે અપ્રિય વિષયો પામીને આત્મા પોતે જ સુખ કે દુઃખભાવે પરિણમે છે. [૧૬૬]

पप्पा इट्ठे विसये फासेहिं समस्सिदे सहावेण ।

परिणममाणो अप्पा सयमेव सुहं ण हवदि देहो ॥

ઇન્દ્રિયોને આશ્રિત એવા પ્રિય વિષયો પામીને સ્વભાવથી જ સુખરૂપે પરિણામ પામતો આત્મા જ સુખરૂપ બને છે, દેહ સુખરૂપ નથી. [૧૬૫]

હિંસા-અહિંસા

मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।

पयदस्स णत्थि बंधो हिंसामेत्तेण समिदीसु ॥

જીવ મરે કે ન મરે તો પણ જે સાધક પ્રમાદપૂર્વક આચરણ કરે છે તેને હિંસા અચૂક લાગે છે. પરંતુ જે સાધક અપ્રમાદી છે તે કાળજીપૂર્વક આચરણ કરતો હોય છતાં તેનાથી જીવહિંસા થઈ જાય તો તેને તેનું પાપ લાગતું નથી. [૩૧૭]

अयदाचारो समणो छस्सु वि कायेसु बंधगो त्ति मदो ।

चरदि जदं जदि णिच्चं कमलं व जले णिरुवलेवो ॥

જે મુનિ જીવજંતુ મરે કે ન મરે તેની કાળજી રાખ્યા વિના પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેના વડે એક પણ જીવ મરે કે ન મરે તો પણ તેને છયે જીવવર્ગો માર્યાનું બંધન થાય છે. પરંતુ, જો તે કાળજીપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તો તેનાથી જીવો મરે તો પણ તે જળમાં કમળની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. [૩,૧૮]

અપરિગ્રહ

हवदि व ण हवदि बंधो मदे हि जीवेऽध कायचेट्ठम्मि ।
बंधो धुवमुवधीदो इदि समणा छड्डिया सव्वं ॥

શરીરપ્રવૃત્તિ કરતાં જતાં જીવ મરે તો બંધ થાય કે ન પણ થાય; પરંતુ પરિગ્રહથી તો બંધ થાય જ; માટે જ તો શ્રમણો સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે. [૩,૧૯]

ण हि णिरवक्खो चाओ ण हवदि भिक्खुस्स आसयविसुद्धी ।
अविसुद्धस्स य चित्ते कह णु कम्मक्खओ विहिओ ॥

જ્યાં સુધી નિરપેક્ષ ત્યાગ ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી ચિત્તશુદ્ધિ ન થઈ શકે; અને જ્યાં સુધી ચિત્તશુદ્ધિ નથી ત્યાં સુધી કર્મક્ષય શી રીતે થઈ શકે? [૩,૨૦]

किध तम्मि णत्थि मुच्छा आरंभो वा असंजमो तस्स ।
तध परदव्वम्मि रदो कधमप्पाणं पसाधयदि ॥

જેને પરિગ્રહ છે, તેનામાં આસક્તિ, આરંભ કે અસંયમ કેમ ન હોય? તેમજ જ્યાં સુધી પરદ્રવ્યમાં આસક્તિ છે, ત્યાં સુધી આત્માનું સાધન શી રીતે થવાનું? [૩,૨૧]

સાચો શ્રમણ

पंचसमिदो तिगुत्तो पंचेंदियसंवुडो जिदकसाओ।
दंसणणाणसमग्गो समणो सो संजदो भणिदो॥

જેની પ્રવૃત્તિઓ [illegible] થાય તે [illegible] જેના મન-વચન-કાયા સુ[illegible] જેણે ઇંદ્રિયો નિયંત્રિત કરી છે, જેના વિકારો નિર્મૂળ થયેલા છે, જેનાં શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે, તથા જે સંયમી છે તે શ્રમણ કહેવાય. [૪૦]

समसत्तुबंधुवग्गो समसुहदुक्खो पसंसणिंदसमो।
समलोट्ठुकंचणो पुण जीविदमरणे समो समणो॥

સાચો શ્રમણ શત્રુમિત્રમાં, સુખદુઃખમાં, નિંદાપ્રશંસામાં, માટીના ઢેફા અને સોનામાં તથા જીવિત અને મરણમાં સમબુદ્ધિવાળો હોય છે. [૪૧]

दंसणणाणचरित्तेसु तीसु जुगवं समुट्ठिदो जो दु।
एयग्गगदो त्ति मदो सामण्णं तस्स पडिपुण्णं॥

દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણેમાં જે એક સાથે પ્રયત્નશીલ છે, તથા જે એકાગ્ર છે તેનું શ્રમણપણું પરિપૂર્ણ કહેવાય છે. [૪૨]

अट्ठेसु जो ण मुज्झदि ण हि रज्जदि णेव दोसमुवयादि।
समणो जदि सो णियदं खवेदि कम्माणि विविधाणि॥

પદાર્થોમાં જેને રાગ, દ્વેષ કે મોહ નથી તે શ્રમણ જ વિવિધ કર્મોનો ક્ષય કરી શકે છે. [૪૩]

इहलोगणिरावेक्खो अप्पडिबद्धो परम्मि लोयम्मि ।
जुत्ताहारविहारो रहिदकसाओ हवे समणो ॥

જે આ લોક કે પરલોકમાં કશી આસક્તિ નથી, જેના આહારવિહાર પ્રમાણસર છે, તથા જે ક્રોધાદિ વિકારથી રહિત છે, તે સાચો શ્રમણ છે [૩,૨૬]

जस्स अणेसणमप्पा तंपि तओ तप्पडिच्छगा समणा ।
अण्णं भिक्खमणेसणमध ते समणा अणाहारा ॥

આત્મામાં પરવસ્તુની કોઈ આકાંક્ષા ન હોવી, એ જ વાસ્તવિક ઉપવાસ (તપ) છે. સાચો શ્રમણ એ તપની જ આકાંક્ષા રાખે છે. ભિક્ષા વડે માગી આણેલું નિર્દોષ અન્ન ખાવા છતાં તે શ્રમણો અનાહારી જ છે [૩,૨૭]

केवलदेहो समणो देहेण ममत्ति रहिदपरिकम्मो ।
आउत्तो तं तवसा अणिगूह अप्पणो सत्ति ॥

સાચા શ્રમણ। પાસે શરીર વિના બીજો પરિગ્રહ હોતો નથી. એ શરીરમાં પણ તેને મમત્વ ન હોવાથી, તેનું તે અયોગ્ય આહારાદિ વડે લાલન કરતો નથી. વળી, જરા પણ શક્તિ ચોર્યા વિના તેને તે તપમાં લગાવે છે [૩,૨૮]

बालो वा वुड्ढो वा समभिहदो वा पुणो गिलाणो वा ।
चरियं चरउ सजोग्गं मूलच्छेदं जधा ण हवदि ॥

બાળક હોય, વૃદ્ધ હોય, થાકી ગયો હોય, કે રોગગ્રસ્ત હોય, તો પણ શ્રમણ પોતાની શક્તિને અનુરૂપ એવું આચરણ કરે, કે જેથી પોતાના મૂળ–સંયમ–નો છેદ ન થાય [૩,૩૦]

સૂચિ

શ્રી પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાળા

૧	**સુત્તનિપાત** એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ	૧—૦—૦
૨.	**ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ** મજ્ઝિમનિકાય 'ના પ્રથમ ૫૦ સંવાદો	૧—૦—૦
૩	**ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ** 'શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર નો ગુજરાતી અનુવાદ	૧—૦—૦
૪	**ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો** ઉવાસગ સાસુત્ત 'નો ગુજરાતી અનુવાદ	૦—૮—૦
૫	**જૈનદૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યવિચાર** સ્વતંત્ર નિબંધ	૦—૫—૦
૬	**સંમતિપ્રકરણ** મૂળ ગુજરાતી અનુવાદ ટિપ્પણો સાથે	૧—૮—૦
૭	**જિનાગમકથાસંગ્રહ** પ્રાકૃત વ્યાકરણ ભાગ ટિપ્પણો સાથે	૧—૪—૦
૮	**શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા** શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રની જીવનકથા	૦—૮—૦
૯	**શ્રીરાજચંદ્રના વિચારરત્નો** તેમના લખાણોમાંથી વિષયવાર તારવેલા ઉતારા	૦-૧૨—૦
૧૦	**મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ** 'શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર નો છાયાનુવાદ	૧—૦—૦
૧૧	**મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ** શ્રીઆચારાંગસૂત્ર નો છાયાનુવાદ	૦-૧૨—૦
૧૨	**બુદ્ધચરિત** મૂળ પાલિગ્રંથોને આધારે લખેલું	૧—૦—૦
13	**મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ** શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર 'નો છાયાનુવાદ	૧—૦—૦

શ્રી પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાળા

૧	સુત્તનિપાત એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ	૧—૦—૦
૨	ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ મજ્ઝિમનિકાય ના પ્રથમ ૫૦ સંવાદો	૧—૦—૦
૩	ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ 'શ્રીજ્ઞાતાધર્મ કથાસૂત્ર'નો ગુજરાતી અનુવાદ	૧—૦—૦
૪	ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો - ઉવાસગદસાસુત્ત'નો ગુજરાતી અનુવાદ	૦—૮—૦
૫	જૈનદૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યવિચાર સ્વતંત્ર નિબંધ	૦—૫—૦
૬	સંમતિપ્રકરણ મૂળ ગુજરાતી અનુવાદ, ટિપ્પણો ઇ૦	૧—૮—૦
૭	जिनागमकथासंग्रह પ્રાકૃત વ્યાકરણ, કોશ ટિપ્પણો સાથે	૧—૪—૦
૮	શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રની જીવનકથા	૦—૮—૦
૯	શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો તેમના લખાણોમાંથી વિષયવાર તારવેલા ઉતારા	૦—૧૨—૦
૧૦	મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ	૧—૦—૦
૧૧	મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ શ્રીઆચારાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ	૦—૧૨—૦
૧૨	બુદ્ધચરિત મૂળ પાલિગ્રંથોને આધારે લખેલું	૧—૦—૦
૧૩	મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ	૧—૦—૦